

2/50
August.

C.S.S. NO. 34

1910.

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 152.

वेदान्तपारिजातसौरभं
नाम

ब्रह्ममीमांसाभाष्यम्

श्रीनिम्बार्काचार्यविरचितम् ।

BRAHMA-MÎMÂMSÂ-BHÂSHYA,

A Commentary on Brahma Sutras
Called Vedânta Pârijâta Saurabha

by

NIMBÂRKÂCHÂRYA.

EDITED BY

PANDIT VINDHYESHVARÎPARSÂDA DVIVEDIN
LIBRARIAN, GOVERNMENT SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPÔT.

BENARES:

AGENTS:- OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:

PAṆḌITA JYESHTHÂRÂMA MUKUNDAJÎ, BOMBAY.

PROBSTHAIN & CO., BOOKSELLERS, LONDON.

Printed by Hari Krishna Dâsa Gupta

PROPRIETOR, AT THE VIDYÂ VILÂSA PRESS.

BENARES.

Price Rupee One.

॥ श्रीः ॥

-*-

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ॥

सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥

चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।

रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तवकः— १५२

१ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते । एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।

२ प्राचीना दुर्लभाश्चामुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शनव्याकरण धर्मशास्त्रसाहित्यपुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।

३ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालाऽध्यापकाः पण्डिता अन्ये च शास्त्रदृष्टयो विद्वांस एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।

४ भारतवर्षीयैः, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम्—मुद्राः ७ आणकाः ८

५ अन्यैर्देयं प्रतिस्तवकम् " " १ " ०

६ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।

(१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता (संस्कारः) २

(२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः (व्याकरणम्) १०

(३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् । सम्पूर्णम् । १०

(४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् । विशिष्टद्वैतदर्शनप्रकरणम् । श्रीमल्लोकाचार्य्यप्रणीतम् । श्रीनारायण तीर्थ विरचित भाट्टभाषा प्रकाशसहितम् । सं० (वेदान्त) २

(५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः (ज्योतिषः) १

(६) भाट्टचिन्तामणिः । महामहोपाध्याय-श्रीगागाभट्ट विरचितः । तर्कपादः } (मीमांसा) २

वेदान्तपारिजातसौरभं

नाम

ब्रह्ममीमांसाभाष्यम् ।

श्रीनिम्बार्काचार्यप्रणीतम् ।

वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालीय-
पुस्तकालयाध्यक्षेण

पण्डितविन्ध्येश्वरीप्रसादद्विवेदिना
संस्कृतम् ।

कश्मीर शैव मठिका पुस्तकालय
गुप्तगंगा निशात
प्रवेशांक नं०.....

NO 29

वाराणस्याम् ।

बा बू श्री ह रि कृ ण्ण दा स गु षे न
विद्याविलासयन्त्रालये
१९६७ विक्रमवर्षे
मुद्रितम् ।

विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम्

॥

॥ महाभारतसंहिता ॥

॥ श्रीकृष्णसहस्रनामस्तोत्रम् ॥

—
॥ श्रीकृष्णसहस्रनामस्तोत्रम् ॥
॥ श्रीकृष्णसहस्रनामस्तोत्रम् ॥

॥ श्रीकृष्णसहस्रनामस्तोत्रम् ॥
॥ श्रीकृष्णसहस्रनामस्तोत्रम् ॥

—
॥ श्रीकृष्णसहस्रनामस्तोत्रम् ॥

॥ श्रीकृष्णसहस्रनामस्तोत्रम् ॥
॥ श्रीकृष्णसहस्रनामस्तोत्रम् ॥
॥ श्रीकृष्णसहस्रनामस्तोत्रम् ॥
॥ श्रीकृष्णसहस्रनामस्तोत्रम् ॥

॥ श्रीः ॥

ॐ नमः परमात्मने ।

वेदान्तपारिजातसौरभस्य

भूमिका ।

श्रीशङ्कराचार्यभास्कराचार्यादि(१)प्रणीतेष्वनेकेषु
महत्सु ब्रह्ममीमांसापरपर्यायशारीरकमीमांसाभाष्येषूपल-
ब्धेष्वपि मतभेदमाश्रित्य प्रणीतानां दर्शनान्तरत्वेन प्र-
सिद्धानां(२) भाष्याणां सञ्जिघृक्षूणां वेदान्तविचारसि-

(१) श्रीशङ्कराचार्यैर्ब्रह्मसूत्रभाष्ये ३ अध्याये ३ पादे “एक आ-
त्मनः शरीरे भावात्” ५३ सूत्रव्याख्याने ‘भगवता उपवर्षेण ब्रह्मसूत्र-
वृत्तिः’ कृतेति सूचितं टीकाकारेण च व्याख्यातम् । तैरेव बृहदार-
ण्यकभाष्ये आरम्भ एव भर्तृप्रपञ्चाख्यं भाष्यं सूचितं टीकाकारेण च
व्याख्यातं चेति ॥

गौडपादीति प्रसिद्धं कारिकाबद्धं गौडपादाचार्यकृतं शारीरकसू-
त्रभाष्यमपि शङ्करभाष्यात् पुरातनं वर्तते नैतच्चित्रं माण्डूक्योपनिषदो
गौडपादाचार्यैः कृताः कारिकाः शङ्कराचार्या व्याख्यातवन्त इति ॥

श्रीरामानुजाचार्याः श्रीभाष्ये “ भगवद्बोधायनकृतां विस्ती-
र्णा ब्रह्मसूत्रवृत्तिं पूर्वाचार्याः सञ्चिक्षिपुः । ” “ तदाह वृत्तिकारः
संहितमेतच्छारीरकं जैमिनीयेन षोडशलक्षणेन ” त्यादि । जगच्छ-
रीरः आत्मा शारीरः तमधिकृत्य प्रवर्तमानं शास्त्रं शारीरकमित्युच्य-
त इति तदर्थः ।

(२) सर्वदर्शनसंग्रहे माधवाचार्येण रामानुजदर्शनं माध्वदर्शना-

कानां प्रमोदायेदानीं वैष्णवशैवसौरादि(१)प्रभेदभिन्नान्यनेकानि भाष्याणि मुद्रितानि प्रकाशितानि जातानीति सुविदितमस्ति विदुषाम् । किन्तु वैष्णवेष्वपि सम्प्रदायधुरन्धरैश्चतुर्भिः श्रीविष्णुस्वामि(२)श्रीरामानुजाचार्यश्रीनिम्बार्काचार्यश्रीमध्वाचार्यैः(३) प्रणीतानि भाष्याणि प्रधानानीति वदन्ति तत्सम्प्रदायविदः । तेषु सव्याख्यानानि त्रीणि मुद्रितानि प्रकाशितानीति मनसि विचार्य श्रीनिम्बार्काचार्यप्रणीतस्य भाष्यस्यान्वेषणे कृते तस्यैकं पुरातनं पुस्तकं वाराणस्यामेवोपलब्धवान् ततः परं वाराणसीमधितिष्ठता पादरीश्रीजानसनमहाशयेनाप्येकं तत्पुस्तकं नवीनं नातिशुद्धं दत्तं तेनैव प्रोत्साहितोऽहमस्यां चौखम्बासंस्कृतसीरीजनामिकायां पुस्तकश्रेण्यां मुद्रणद्वारा प्रकाशयितुमुद्यतः । उपक्रान्ते चास्य मुद्रणे सम्पन्ने चाद्यध्यायद्वये वृन्दावनधाग्नि देवकीनन्दनयन्त्रालये

परपर्यायं पूर्णप्रज्ञदर्शनमित्युक्तम् ।

(१) श्रीकण्ठशिवाचार्येण शक्तिविशिष्टाद्वैतपरं शैवभाष्यं प्रणीतम् ।

(२) विष्णुस्वामिसम्प्रदायान्तर्गत एव बहुभाचार्यसम्प्रदाय इति आर्यविद्यासुधाकरे ।

(३) विष्णुस्वामी प्रथमतो निम्बादित्यो द्वितीयकः ।

मध्वाचार्यस्तृतीयस्तु तुर्यो रामानुजस्तथा ॥

इति भविष्यपुराणपरिशिष्टे दृश्यते । विवृतं चेदं वचनं तार्किकरक्षाभूमिकायामस्माभिः ।

निम्बार्कदर्शननाम्ना मुद्रितं श्रीनिम्बार्काचार्यकृतं वेदान्तपारिजातसौरमाख्यं भाष्यं श्रीनिवासाचार्यकृत-
भाष्यभावार्थप्रकाशकवेदान्तकौस्तुभसहितं श्रीकेशव-
भट्टकाश्मीरिविरचितवेदान्तकौस्तुभप्रमाख्यव्याख्यानोज्झा-
सितमुपलब्धवान् । यद्यपि भ्रान्तेः पुरुषधर्मत्वात् पुस्त-
केषु पाठापपाठभेदाः शुद्धशुद्धिभेदाश्च तिष्ठन्त्येव तथा-
प्युपलब्धपुस्तकानां संवादेन संशोध्य मुद्रितमिदं पुस्तकम् ।
अत्र यावता श्रमेण परिशुद्धिसम्भवस्तावान् मया परि-
श्रमः कृतः पाठभेदाश्चापि टिप्पण्यां प्रदर्शिताः किन्तु
“भ्रान्तेः पुरुषधर्मत्वात्” भ्रमान्मुद्राप्रमादादिभ्यश्च जात-
मवाशिष्टं स्वलितं दयालुभिर्विद्वद्भिर्गुणैकपक्षपातिभिरा-
दर्शान्तरसंवादेन परिहरणीयं क्षन्तव्यं चेति भूयोभूय ए-
वाभ्यर्थयत इति ।

श्रीनिम्बार्काचार्याणामाविर्भावनिरूपणे तत्सम्प्र-
दायविद एवमाहुः । सनकादिमहर्षिभ्यो ब्रह्मज्ञानं दातुं
भगवान् हंसरूपेणावतीर्णस्तदनुचरो महर्षिर्नारदस्तस्य
शिष्यो निम्बार्काचार्यः । अयं च अरुणिमुनेर्जयन्त्यां श्री-
विष्णोः सुदर्शनापरपर्यायस्य चक्रस्यावतारात्मना जातः ।
निम्बार्काचार्यस्य शिष्यः श्रीनिवासाचार्यस्तु श्रीविष्णोः
पाञ्चजन्यापरपर्यायस्य शङ्खस्यावतार इति ।

किं तु सम्प्रदायप्रदीपे गुर्जराधिपतेः कुमारपाल-
 स्य राज्ञो राज्यसमये मध्वाचार्यस्य समुद्भववर्णनम् ।
 मेरुतुङ्गाचार्येण च प्रबन्धचिन्तामणौ प्रतिपादितं ११९९
 विक्रमवर्षे कुमारपालस्य राज्ञो राज्याभिषेकः समभवत् ।
 अपि च भविष्यपुराणपरिशिष्टस्थेन प्रदर्शितवचनेन प्रथ-
 मतो विष्णुस्वामी ततो निम्बार्काचार्यस्ततो मध्वाचार्यः
 समभवदिति ११९९ विक्रमीयवर्षेभ्यः पूर्वं विष्णुस्वा-
 मिसमयात् १०४१ विक्रमीयसंवत्सरात् तदासन्नाद्वा
 पश्चान्निम्बार्काचार्यस्य (१) स्थितिरासीदित्यनुमीयत इति ॥

(१) एकदा निम्बार्काचार्यस्य ग्रामे कश्चिद्दण्डी समागतः स चा-
 चार्येण भोजनार्थं निमन्त्रितः किन्तु भोज्यवस्तुसम्पादने कृते एव साय-
 मभूदिति दण्डी अब्रवीदहं रात्रौ भोजनं न करिष्यामीति आचार्यः
 कृष्णं भगवन्तमचिन्तयदिति ततो भगवता कृष्णेन अस्ताचले सूर्या-
 त्मना सुदर्शनं चक्रं स्थापितमित्याचार्यः स्वाश्रमस्थं महानिम्बवृक्ष-
 मारुह्य संन्यासिने सूर्ये सन्दर्श्य तं भोजितवान् स च दण्डी प्राह
 रात्रावपि निम्बवृक्षस्थेन भवता सूर्यो दर्शितो भोजितश्चाहमिति भ-
 वान् निम्बार्काचार्यनाम्ना प्रसिद्धिं गमिष्यतीति भक्तमालायां २२
 सर्गे दृश्यत इति ।

गवर्नमेण्टसंस्कृतकालेज

पुस्तकालय

बनारस

२० जुलाई १९०९

विन्ध्येश्वरीप्रसादद्विवेदी

ॐ नमः परमात्मने ।

वेदान्तपारिजातसौरभं

नाम

ब्रह्ममीमांसाभाष्यम् ।

श्रीनिम्बार्काचार्यविरचितम् ।

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

अथाधीतषडङ्गवेदेन कर्मफलक्षयाक्षयत्वविषयक(१)विवेकप्रका-
रकवाक्यार्थजन्यसंशयाविष्टेन तत एव जिज्ञासितधर्ममीमांसाशा-
स्त्रेण तन्निश्चितकर्मतत्प्रकारतत्फलविषयकज्ञानवना कर्मब्रह्मफल-
सान्तत्वानन्तत्वसान्निध्यनिश्चितनिश्चयत्वविषयकव्यवसायजातनि-
वेदेन भगवत्प्रसादेऽप्युना तद्दर्शनेच्छालम्पटेनाचार्यैकदेवेन श्री-
गुरुभक्त्येकहर्देन मुमुक्षुणानन्ताचिन्त्यस्वाभाविकस्वरूपगुणशक्त्या-
दिभिर्बृहत्तमो यो रमाकान्तः पुरुषोत्तमो ब्रह्मशब्दाभिधेयस्तद्विष-
यिका जिज्ञासा सततं सम्पादनीयेत्युपक्रमवाक्यार्थः ॥ १ ॥

जन्माद्यस्य यतः ॥ २ ॥

तल्लक्षणापेक्षायां सिद्धान्तमाह अस्याचिन्त्यविचित्रसंस्थानसम्पन्न-
स्यासंख्येयनामरूपादिविशेषाश्रयस्य चिदचिद्रूपस्य विश्वस्य सृष्टिस्थि-
तिलया यस्मात् सार्वज्ञ्याद्यनन्तगुणाश्रयाद्ब्रह्मेशकालादिनियन्तुर्भगवतो
भवन्ति तदेव पूर्वोक्तनिर्वचनविषयं ब्रह्मेति(२) लक्षणवाक्यार्थः ॥ २ ॥

शास्त्रयोनित्वात् ॥ ३ ॥

किंप्रमाणकमित्याकाङ्क्षायां सिद्धान्तमाह । शास्त्रमेव योनिस्त-
ज्जन्तिकारणं यस्मिन्तदेवोक्तलक्षणलक्षितं वस्तु ब्रह्मशब्दाभिधेय-
मिति ॥ ३ ॥

(१) कर्मफलव्याख्यविषयकेति साधुः पाठः । (२) निर्वचनविषयो ब्रह्मेति साधीयान् पाठः ।

तत्तु समन्वयात् ॥ ४ ॥

ननु समस्तस्यापि वेदस्य क्रियापरत्वेन तद्भिन्नविषयकाणां वेदा-
न्तवाक्यानामप्यर्थवादवाक्यानां तत्प्राशस्त्यप्रतिपादनद्वारा परम्प-
रया विधिवाक्यैकवाक्यतावत् क्रत्वङ्गकर्तृप्राशस्त्यप्रतिपादनेन वि-
ध्यैक्यपरत्वात् कथमिव शास्त्रैकप्रमाणकं ब्रह्मेति प्राप्ते राद्धान्तः । त-
ज्जिज्ञास्यं विश्वकारणं शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्मेव न कर्मादि तत्रैव प्रति-
पादकतया कृत्स्नस्यापि वेदस्य समन्वयात् मुख्यवृत्त्यान्वयः समन्व-
यस्तस्मात् । यद्वा वेदेषु तस्यैव प्रतिपाद्यतया समन्वयादिति सङ्क्षेपः ।
न च कर्मणि तत्समन्वयो वक्तुं शक्यः तस्य तु विविदिषोत्पादनेनैव
नैराकाङ्क्षात् । क्रत्वङ्गं ब्रह्मेति^१ तु बालभाषितम् तस्य सर्वकर्मकर्त्री-
दिकारकनियन्तृत्वेन स्वातन्त्र्यात् तत्फलदातृत्वाच्च । प्रत्युत कर्मण एव
विविदिषोत्पादनेन परम्परया तत्प्राप्तिसाधनीभूतज्ञानोत्पत्त्युपकार-
कत्वेन समन्वय इति निश्चीयते विविदिषाश्रुतेः । ननु प्रत्यक्षादिप्र-
माणाविषयकत्ववच्छब्दप्रमाणाविषयकत्वस्यापि श्रुतिसिद्धत्वाच्च
शास्त्रैकप्रमेयं ब्रह्मेति प्राप्ते ब्रूमः जिज्ञास्यं ब्रह्म शास्त्रप्रमाणकमेव नान्य-
प्रमाणकं समस्तश्रुतीनां साक्षात् परम्परया वा तत्रैव समन्वयात् । तत्र
लक्षणप्रमाणादिवाक्यानां स्वत एव तद्विषयकत्वेन शाण्डिल्यपञ्चा-
ग्निमधुविद्यादिवाक्यानां प्रतीकादिप्रकारकाणां च परम्परया सम-
न्वयाः । यद्वा सर्वेषामपि वाक्यानां भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेऽपि सा-
क्षादेव ब्रह्मणि समन्वयः । तत्तद्वाक्यविषयाणां सर्वेषामपि ब्रह्मात्म-
कत्वाविशेषेण मुख्यवाच्यत्वात् । न चैवं विषयत्वनिषेधपराणां बाधः
शङ्कनीयस्तेषां ब्रह्मस्वरूपगुणादिविषयक्यत्तानिषेधपरत्वेन सविष-
यत्वात् । किञ्चात्र प्रष्टव्यो भवान् शब्दाविषयं ब्रह्मेति^(१) वाक्यस्य वा-
च्यं ब्रह्माभिप्रेतं न वेति । आद्ये वाच्यत्वसिद्धेरवाच्यत्वप्रतिज्ञाभङ्गः ।
द्वितीये सुतरां वाच्यतेति । तस्मात् सर्वज्ञः सर्वाचिन्त्यानन्तशक्तिर्वि-
श्वजन्मादिहेतुर्वेदैकप्रमाणगम्यः सर्वभिन्नाभिन्नो भगवान् वासुदेवो
विश्वात्मैव जिज्ञासाविषयस्तत्रैव सर्वं शास्त्रं समन्वेतीत्यौपनिषदानां
सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ ५ ॥

सांख्याभिमतमचेतनं प्रधानं तु अशब्दम् श्रुतिप्रमाणवर्जि-

(१) अत्रापि 'शब्दाविषयो ब्रह्मेति' साधीयान् ।

तम् अतो नैव जगत्कारणम् । जगत्कर्तुश्चेतनधर्मस्येक्षणस्य श्र-
वणात् ॥ ५ ॥

गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॥ ६ ॥

गौण्यपीक्षतिरयुक्ता कुतः आत्मशब्दात् ॥ ६ ॥

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ ७ ॥

सर्वाक्षित्रात्मादिपदार्थभूतकारणनिष्ठस्य विदुषस्तद्भावापत्तिलक्ष-
णमोक्षोपदेशान्न प्रधानं सदात्मशब्दवाच्यम् ॥ ७ ॥

हेयत्वावचनाच्च ॥ ८ ॥

सर्वज्ञेन हितैषिणा सदादिशब्दैरुपदिष्टस्याचेतनस्य मोक्षे हेयस्य
हेयत्वमवश्यं वक्तव्यमुपदेशप्रयोजनं च वक्तव्यम् तदुभयवचनाभा-
वान्न सदादिपदवाच्यं प्रधानम् ॥ ८ ॥

प्रतिज्ञाविरोधात् ॥ ९ ॥ (१)

किञ्चैकविज्ञानात् सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाविरोधादपि नाऽचेतनका-
रणवादः साधुः ॥ ९ ॥

स्वाप्ययात् ॥ १० ॥

सच्छब्दार्थं जगत्कारणं प्रकृत्य स्वप्नान्तं मे सोम्य विजानीहीति
यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवतीत्यादिनो-
क्तस्याप्ययस्य चेतनसम्बन्धिनो ब्रह्मण्येव सम्भवात् ब्रह्मैव जगत्कार-
णं युक्तम् ॥ १० ॥

गतिसामान्यात् ॥ ११ ॥

सर्वेषु वेदान्तेषु चेतनकारणावगतेस्तुल्यत्वात् अचेतनकारण-
वादो नहि युक्तः ॥ ११ ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ १२ ॥

तस्मात् सदादिशब्दाभिधेयस्य सर्वज्ञस्य सर्वनियन्तुः सर्वेश्वरस्य

(१) प्रतिज्ञाविरोधादिति सूत्रं यद्यपि शाङ्करभाष्यभामत्योर्नैवास्ति तथापि श्रीभाष्ये प-
रिगृहीतं तथैव स्वयमपि व्याख्यातं च ।

चेतनत्वेन कारणात्वस्य श्रुतत्वाच्च प्रधानग्रहः ॥ १२ ॥

आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ १३ ॥

आनन्दमयः परमात्मैव न तु जीवः कुतः परमात्मविषयकानन्दपदाभ्यासात् ॥ १३ ॥

विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॥ १४ ॥

विकारार्थे मयदश्रवणान्नानन्दमयः परमात्मेति चेत् न कस्मात् प्राचुर्यार्थकस्यापि मयटः स्मरणात् ॥ १४ ॥

तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ १५ ॥

जीवानन्दहेतुत्वादपि परमात्मैवानन्दमयः ॥ १५ ॥

मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॥ १६ ॥

सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति मन्त्रप्रोक्तं मान्त्रवर्णिकं तदेवानन्दमयशब्देन गीयते ॥ १६ ॥

नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १७ ॥

आनन्दमयपदार्थमुद्दिश्य श्रूयमाणानां तदसाधारणधर्माणां तदितरस्मिन्ननुपपत्तेरितरो जीवो नानन्दमयपदार्थः ॥ १७ ॥

भेदव्यपदेशाच्च ॥ १८ ॥

रसं ह्येवायं लब्धवानन्दी भवतीति वाक्येन लब्धलब्धव्ययोर्भेदव्यपदेशाज्जीवो नानन्दमयः ॥ १८ ॥

कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १९ ॥

प्रत्यगात्मनः कारणत्वस्वीकारे ऽनुमानस्य प्रधानस्य कारणादिरूपस्यापेक्षा भवेत् कुलालादेर्व्यादिजनने मृदाद्यपेक्षावत् प्रकृतस्यानन्दमयस्य सर्वशक्तेः पुरुषोत्तमस्य तु न । कुतः कामात् सङ्कल्पादेव सोकामयत् बहु स्यामित्यादिश्रुतेरतस्तद्विन्न आनन्दमयः ॥ १९ ॥

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ २० ॥

तद्यागमानन्दयोगं शास्ति श्रुतिः । रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्धा-

नन्दी भवतीति जीवस्य यद्वाभादानन्दयोगः स तस्मादन्य इति सिद्धम् ॥ २० ॥

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ २१ ॥

आदित्याक्ष्णोरन्तःस्थो मुमुक्षुर्धेयो हि परमात्मैव न तु जीवविशेषः कुतः तस्यैवापहतपाप्मत्वसत्तात्मत्वादीनां धर्माणामुपदेशात् ॥ २१ ॥

भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ २२ ॥

आदित्यादिजीववर्गान्तदन्तर्गोऽन्योस्ति परमात्मा कुतः आदित्ये तिष्ठन्नित्यादिना भेदव्यपदेशात् ॥ २२ ॥

आकाशस्तल्लिङ्गात् ॥ २३ ॥

अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाचेत्यत्राकाशशब्दवाच्यः परमात्मा कुतः सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते इति सर्वस्मृत्वादितल्लिङ्गात् ॥ २३ ॥

अत एव प्राणः ॥ २४ ॥

सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेव संविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते इत्यत्रापि संवेशनोद्गमनरूपाद्ब्रह्मलिङ्गात् परमात्मैव प्राणः ॥ २४ ॥

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २५ ॥

दिवो ज्योतिरिति ज्योतिर्ब्रह्मैव पादोस्य सर्वा भूतानीति चरणाभिधानात् ॥ २५ ॥

छन्दोऽभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोऽर्पणनिगमात्

तथाहि दर्शनम् ॥ २६ ॥

पूर्ववाक्ये गायत्र्याख्यच्छन्दोभिधानात् तत्परा चरणश्रुतिरस्तु न ब्रह्मपर इति चेन्न गुणयोगाद्गायत्रीशब्दाभिधेये भगवति चित्तार्पणाभिधानात् । दृष्टश्च विराट्शब्दः कृतपरः ॥ २६ ॥

भूतादिगदव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ॥ २७ ॥

न केवलं तथा चेतोर्पणनिगमाद्गायत्री ब्रह्मेत्युच्यते भूतपृथिवीशरीरहृदयानां ब्रह्मणि भगवत्युपपत्तेश्चैवम् ॥ २७ ॥

उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥ २८ ॥

पूर्वमधिकरणत्वेन पुनरवधित्वेन द्यौर्निर्दिश्यते इत्युपदेशभेदाच्च
ब्रह्म प्रत्यभिज्ञायते इति न कुतः, उभयत्रापि ब्रह्मण एकत्वस्यावि-
रोधात् ॥ २८ ॥

प्राणस्तथानुगमात् ॥ २९ ॥

प्राणोऽस्मीत्यादिवाक्ये प्राणादिशब्दवाच्यः परमात्मा हिततम-
त्वानन्तत्वादिधर्माणां परमात्मपरिग्रहेऽवगमात् ॥ २९ ॥

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्य-

स्मिन् ॥ ३० ॥

प्राणादिशब्दवाच्यं ब्रह्म न भवति कुतः मामेव विजानीहीति व-
क्तृस्वरूपाभिन्नोपदेशादिति चेत् । अस्मिन् प्रकरणे परमात्मसम्बन्ध-
स्य बाहुल्यमस्त्यतः प्राणन्द्रादिपदार्थः परमात्मैव ॥ ३० ॥

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॥ ३१ ॥

इन्द्रो हि सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वमवधार्य मामेव विजानीहीति शास्त्र-
दृष्ट्या युक्तमुक्तवान् । तत्र कः शोकः को मोह एकत्वमनुपश्यत इत्या-
दिशास्त्रम् । यथाऽहं मनुरभवं सूर्यश्चेति वामदेव उक्तवान् तद्वत् ॥ ३१ ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत् नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वा-

दिह तद्योगात् ॥ ३२ ॥

न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमवाहनमित्या-
दिजीवलिङ्गात् प्राण एव ब्रह्मात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयतीति मुख्य-
प्राणलिङ्गाच्च नात्र ब्रह्मपरिग्रह इति चेत् न उपासकतारतम्येन ब्रह्मोपा-
सनायास्त्रैविध्याज्जीववर्णान्तर्यामित्वेन प्राणायचेतनान्तर्यामित्वेन त-
दुभयवैलक्षण्येन चान्यत्राश्रितत्वादिहापि तद्योगात् ॥ ३२ ॥

इति श्रीमद्भगवद्भिम्बार्कविरचिते शारीरकमीमांसावाक्यार्थे
वेदान्तपारिजातसौरभे प्रथमाध्यायस्य
प्रथमः पादः ॥ १ ॥

प्रथमे ऽध्याये द्वितीयः पादः ।

सर्वत्रप्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥

सर्वे खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत इत्युपक्रम्य श्रूयते मनोमयः प्राणशरीर इति । अत्र मनोमयत्वेनोपास्यः सर्वकारणभूतः परमात्मा गृह्यते न प्रत्यगात्मा कुतः सर्वेषु वेदान्तेषु प्रसिद्धस्य परमात्मन एव पूर्वत्र सर्वे खल्विदं ब्रह्मेत्याद्युपदेशात् ॥ १ ॥

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ २ ॥

मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः सत्यसङ्कल्प इत्यादिना विवक्षितानां मनोमयत्वसत्यसङ्कल्पत्वादीनां गुणानां ब्रह्मण्येवोपपत्तेश्च ॥ २ ॥

अनुपपत्तेस्तु न शरीरः ॥ ३ ॥

मनोमयत्वादिगुणकः पर एव न तु जीवस्तस्मिन् मनोमयत्वसत्यसङ्कल्पत्वाद्यनुपपत्तेः ॥ ३ ॥

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥

इतोऽप्यत्र मनोमयादिपदवाच्यो न शरीरः एतमितः प्रेत्याभिस्तम्भवितास्मीति कर्मकर्तृव्यपदेशात् ॥ ४ ॥

शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥

मनोमयत्वादिगुणकः शरीरादन्यः परमात्मा एष म आत्मान्तर्हृदये इति जीवपरमात्मनोः षष्ठीप्रथमान्तरूपशब्दविशेषात् ॥ ५ ॥

स्मृतेश्च ॥ ६ ॥

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठतीति स्मृतेश्च जीवपरमात्मनोर्भेदोस्ति ॥ ६ ॥

अर्भकौकस्त्वात् तद्व्यपदेशाच्च नेति चेत् न निचाय्य-

त्वादेवं व्योमवच्च ॥ ७ ॥

एष म आत्मान्तर्हृदये इत्युपायतनत्वात् अणीयान् ब्रीहैर्वैत्यल्प-
त्वव्यपदेशाच्चात्र न ब्रह्मेति चेत् नैवं तथात्वेन ब्रह्मण इहोपास्यत्वात् ।
बृहतोऽल्पत्वं तु गवाक्षव्योमवत् सङ्गच्छते ॥ ७ ॥

सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ॥ ८ ॥

सर्वहृदयसम्बन्धात् सुखदुःखसम्भोगप्राप्तिर्ब्रह्मणोपि जीवस्येवे-
ति चेन्नायं दोषः । स्वरूपकर्मफलभोक्तृत्वेनापहतपाप्मत्वेन च जीव-
ब्रह्मणोरत्यन्तं विशेषात् ॥ ८ ॥

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ ९ ॥

यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः । मृत्युर्यस्योपसेचनं क-
इत्यावेद यत्र स इत्यत्रात्ता श्रीपुरुषोत्तमः कुतः मृत्यूपसेचनोदनस्य
ब्रह्मक्षत्रोपलक्षितचराचरात्मकस्य विश्वस्य ग्रहणात् ॥ ९ ॥

प्रकरणाच्च ॥ १० ॥

अत्ता भगवान् पुरुषोत्तमः महान्तं विभुमिति तस्यैव प्रकृतत्वाच्च ॥ १० ॥

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥ ११ ॥

ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टावित्यत्र गुहां प्रविष्टौ आ-
त्मानौ हि चेतनौ हि जीवपरमात्मानौ बोध्यौ कुतः तद्दर्शनात् तयोरेवा-
स्मिन् प्रकरणे गुहाप्रवेशव्यपदेशदर्शनात् । तन्बुर्दर्शौ गूढमनुप्रविष्टं
गुहाहितमिति परमात्मनः या प्राणेन सम्भवत्यदितिर्देवतामयी गुहां
प्रविश्य तिष्ठन्ती या भूतेभिर्यजायतेति जीवस्य ॥ ११ ॥

विशेषणाच्च ॥ १२ ॥

जीवपरयोरेवात्र गुहाप्रविष्टत्वेन परिग्रहः । यतोऽस्मिन् प्रकरणे
ब्रह्मजज्ञं देवमीज्यं विदित्वा निचाय्येमां शान्तिमत्यन्तमेति यः सेतुरी-
जानानामित्यादिषु तयोरेवोपास्योपासकभावेन वेद्यत्ववैतृत्वादिना
च विशेषितत्वाच्च ॥ १२ ॥

अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥

य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो हृदयते इत्यक्षिण्यन्तरः पुरुषः पुरुषो-

तम एव नान्यः । कुतः एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्र-
ह्मेति एतं संयद्ग्राम इत्याचक्षते इत्यात्मत्वामृतत्वाभयत्वादीनां
संयद्ग्रामत्वादीनां च पुरुषोत्तमे एवोपपत्तेः ॥ १३ ॥

स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

परमात्मनो यश्चक्षुषि तिष्ठन्नित्यादिश्रुत्या स्थानादेर्व्यपदेशाच्चा-
क्षिपुरुषः स एव ॥ १४ ॥

सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ १५ ॥

अक्षिगतः पर एव कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति सुखविशिष्टाभिधानाच्च ॥ १५ ॥

अत एव च तद्ब्रह्म ॥ १६ ॥ (१)

तत् कं ब्रह्मेति सुखविशिष्टं ब्रह्मैव । कुतः यद्वाच कं तदेव खं
यदेव खं तदेव कमिति परस्परवैशिष्ट्यप्रतिपादकवाक्यादेव च ॥ १६ ॥

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॥ १७ ॥

श्रुतोपनिषद्येन तस्य श्रुतोपनिषत्कस्य या गतिर्देवयानाख्या अथो
उत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययात्मानमन्विष्यादित्यमभिज-
यन्ते एतद्वै प्राणानामायतनमेतदमृतमभयमेतत्परायणमेतस्मान्न
पुनरावर्तत इति श्रुत्यन्तरे प्रसिद्धा तस्या एवेह तेर्चिषमेवाभिसम्भव-
न्तीत्यादिना गतेरभिधानाच्चाक्ष्यन्तरः पुरुषः पुरुषोत्तम एव ॥ १७ ॥

अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः ॥ १८ ॥

अक्ष्यन्तरः परमात्मेतरो न भवति । कुतः तदितरस्य तत्र नियमे-
नानवस्थितेरमृतत्वाभयत्वादेस्तत्रासम्भवाच्च ॥ १८ ॥

अन्तर्याम्यधिदैवाधिलोकादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥ १९ ॥ (२)

यः पृथिव्यां तिष्ठन्नित्युपक्रम्य एष त आत्मान्तर्यामीति पृथिव्या-

(१) इदं सूत्रं श्रीभाष्यानुसारेण, शाङ्करभाष्ये नेदं सूत्रं परिगृहीतम् परन्तु “अत एव च
स ब्रह्मे”ति श्रीभाष्यगतः पाठोऽस्ति ।

(२) अन्तर्याम्यधिदैवाधिष्वति शाङ्करभाष्यमामत्यादिगतः पाठः परन्त्वयं श्रीभाष्यानुसारी
पाठः । तथाहि श्रीभाष्यम्—“काण्वपाठसिद्धेभ्योऽधिदैवादिमद्भ्यो वाक्येभ्योऽधिकान्यधिलोकादिम-
न्ति वाक्यानि माध्यन्दिनपाठे सन्तीति ज्ञापनार्थमधिदैवाधिलोकादिष्वित्युभयोरुपादानं”मिति ।

अधिदैवादि सर्वपर्यायेषु श्रूयमाणोन्तर्यामी । परमात्मैव । कुतः तद्धर्म-
स्य सर्वनियन्तृत्वादेरिह व्यपदेशात् ॥ १९ ॥

न च स्मार्तमतद्धर्माभिलापात् ॥ २० ॥

न च प्रधानमन्तर्यामिशब्दवाच्यम् चेतनधर्माणां सर्वनियन्तृ-
त्वसर्वद्रष्टृत्वादीनां चाभिलापात् ॥ २० ॥

शारीरश्चोभये ऽपि हि भेदेनैनमधीयते ॥ २१ ॥

न च जीवोऽन्तर्यामी यतश्चैनमन्तर्यामिणो भेदेन यो विज्ञाने तिष्ठन्नि-
ति काण्वाः । य आत्मानि तिष्ठन्निति माध्यन्दिनाश्चोभयेऽप्यधीयते ॥ २१ ॥

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ २२ ॥

आथर्वणिकैरुदाहृतः अदृश्यमित्यादिना अदृश्यत्वादिगुणकः प-
रमात्मैव । कुतः यः सर्वज्ञ इत्यादिना तद्धर्मोक्तेः ॥ २२ ॥

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां नेतरौ ॥ २३ ॥ (१)

प्रधानजीवौ न भूतयोन्यक्षरपदवाच्यौ विशेषणभेदव्यपदेशा-
भ्याम् । सर्वगतमिति विशेषणव्यपदेशः । अक्षरात् परतः पर इति
भेदव्यपदेशश्च ॥ २३ ॥

रूपोपन्यासाच्च ॥ २४ ॥

अग्निर्मूर्द्धेत्यादिना परमात्मनो रूपोपन्यासाच्च नेतरौ ॥ २४ ॥

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ २५ ॥

वैश्वानरः परमात्मैव यतोऽग्निब्रह्मसाधारणस्यापि वैश्वानरश-
ब्दस्य ब्रह्मपरिग्रहे ह्युर्मूर्द्धत्वाद्यवयवविधानेन विशेषावगमात् ॥ २५ ॥

स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥ २६ ॥

परमात्मनो हि वैश्वानरत्वे यस्याग्निरास्यं द्यौर्मूर्द्धेत्यादिस्मृत्यु-
क्तमपि रूपं निश्चायकं स्यात् ॥ २६ ॥

(१) चकारघटितः “ व्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ” इत्येवं श्रीभाष्ये सूत्रपाठः इत्यमेव च शा-
ङ्करभाष्यभामत्यादिष्वपि भवति ।

शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानान्न तथादृष्ट्युपदेशादस-

म्भवात् पुरुषमपि चैनमधीयन्त ॥ २७ ॥

जाठराग्नौ वैश्वानरशब्दस्य रुढत्वादाग्नित्रेताविधानात् प्राणाहु-
त्याधारत्वसङ्कीर्तनादन्तःप्रतिष्ठानश्रवणाच्च वैश्वानरो न परमात्मा
किन्तु जाठराग्निरिति चेन्न तथा तस्मिन् जाठरे परमेश्वरदृष्टेरूपेद-
शात् परमात्मपरिग्रहाभावे द्युमूर्द्धत्वाद्यसम्भवात् पुरुषत्वश्रवणाच्च
वैश्वानरः परमात्मैव ॥ २७ ॥

अत एव न देवता भूतं च ॥ २८ ॥

उक्तहेतुभ्य एव देवता भूतं च न गृह्यते वैश्वानरशब्देन ॥ २८ ॥

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ २९ ॥

विश्वश्चासौ नरश्च सर्वात्मा भगवान् वैश्वानर इति साक्षादु-
पास्य इत्यविरोधं जैमिनिराचार्यो मन्यते ॥ २९ ॥

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॥ ३० ॥

उपासकानामनन्यानामनुग्रहायानन्तोपि परमात्मा तत्तदनुकूप-
तयाभिव्यज्यते इति प्रादेशमात्रत्वमुपपद्यते इत्येवमभिव्यक्तेरित्याश्म-
रथ्यो मुनिर्मन्यते ॥ ३० ॥

अनुस्मृतेर्बादरिः ॥ ३१ ॥

मूर्द्धादिपादान्तदेहकल्पनमनुस्मृतेरनुस्मरणार्थमिति बादरि-
राचार्यो मन्यते ॥ ३१ ॥

सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथाहि दर्शयति ॥ ३२ ॥

वैश्वानरोपासकेन क्रियमाणाया वैश्वानरविद्याङ्गभूतप्राणाहुते-
रग्निहोत्रत्वसम्पत्त्यर्थं तेषामुरादीनां वेद्यादित्वकल्पनमिति जैमि-
निराचार्यो मन्यते तथैवाथ य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोतीत्यादि-
श्रुतिर्दर्शयति ॥ ३२ ॥

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३३ ॥

एनं द्युमूर्द्धत्वादिमन्तं वैश्वानरमस्मिन्नुपासकदेहे पुरुषविधमा-
मनन्ति च ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीताविरचिते शारीरकमीमांसावाक्यार्थे वेदा-
न्तपरिज्ञातसौरभे प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

प्रथमाध्याये तृतीयः पादः ।

द्युश्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १ ॥

यस्मिन् द्यौरिति द्युश्वाद्यायतनं ब्रह्म स्वशब्दाद्ब्रह्मवाचकादात्मा-
दिशब्दात् ॥ १ ॥

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॥ २ ॥ (१)

द्युश्वाद्यायतनं ब्रह्मैव । कुतः तदायतनस्यैव यदा पश्यः पश्यते रु-
क्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय
निरञ्जनः परमं साम्यमुपैतीत्यादि-मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॥ २ ॥

नानुमानमतच्छब्दात् ॥ ३ ॥

नानुमानगम्यं प्रधानं तदायतनम् तद्वोधकशब्दाभावात् ॥ ३ ॥

प्राणभृच्च ॥ ४ ॥ (२)

न प्राणभृदपि द्युश्वाद्यायतनम् । कुतः अतच्छब्दादेव ॥ ४ ॥

भेदव्यपदेशाच्च ॥ ५ ॥ (३)

किञ्च ज्ञातृज्ञेयभावेन भेदव्यपदेशादपि द्युश्वाद्यायतनं न प्रा-
णभृत् ॥ ५ ॥

प्रकरणात् ॥ ६ ॥

परमात्मप्रकरणान्न द्युश्वाद्यायतनत्वेन जीवपरिग्रहः ॥ ६ ॥

स्थित्यदनाभ्यां च ॥ ७ ॥

द्वा सुपर्णेत्यादिमन्त्रे परमात्मनोऽभोक्तृत्वेन स्थितेर्जीवस्यादनाच्च

(१) व्यपदेशाच्चेति श्रीभाष्ये सूत्रपाठः । चकाररहितस्तु शाङ्करभाष्यमामृत्योः पाठः । चका-
रयुक्त एव तु पाठो युक्तः, हेत्वन्तरोपन्यासात् ।

(२) श्रीभाष्ये त्वेकहेतुकत्वात् प्राणभृच्चेति तृतीयसूत्रशेषतयैव पठितम् । अन्यैस्तु भिन्न-
तया, तथैवेहापि ।

(३) चकाररहित एव श्रीभाष्ये पाठस्तथैव शाङ्करभाष्येपि, उत्तरसूत्रवचकारस्य तृतीयसूत्र-
गतस्यैव समुच्चायकत्वात् ।

न जीवात्मा द्युष्वाद्यायतनम् ॥ ७ ॥

भूमा संप्रसादादध्युपदेशात् ॥ ८ ॥

परमाचार्यैः श्रीकुमारैरस्मद्गुरवे श्रीमन्नारदायोपदिष्टोभू-
मा त्वेव विजिज्ञासितव्य इत्यत्र भूमा प्राणो न भवति किन्तु श्रीपुरु-
षोत्तमः । कुतः प्राणादुपरि भूम्न उपदेशात् ॥ ८ ॥

धर्मोपपत्तेश्च ॥ ९ ॥

निरतिशयसुखरूपत्वाऽमृतत्वस्त्रमहिमप्रतिष्ठितत्वादीनां परमा-
त्मन्येवोपपत्तेश्च भूमा परमात्मैव ॥ ९ ॥

अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॥ १० ॥

अक्षरं ब्रह्म । कुतः कालत्रयवर्तिकार्याधारतया निर्दिष्टस्याकाशस्य
धारणात् ॥ १० ॥

सा च प्रशासनात् ॥ ११ ॥

सा च धृतिः पुरुषोत्तमस्यैव । कुतः एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने
गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत इत्याज्ञापयितृत्वश्रवणात् ॥ ११ ॥

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ १२ ॥

अत्र प्रधानस्य जीवस्य वाऽक्षरशब्देन ग्रहणं नास्ति परमात्मैवाक्षर-
शब्दार्थः । कुतः तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यं ऽदृष्टं द्रष्टुं ऽश्रुतं श्रोतुं ऽमतं मन्त्र
ऽविज्ञातं विज्ञातुं इत्यन्यभावव्यावृत्तेः ॥ १२ ॥

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः ॥ १३ ॥

पुरिशयं पुरुषमीक्षते इतीक्षतिकर्मं ब्रह्माण्डान्तर्गतो ब्रह्मलोक-
स्थो ब्रह्मा न भवति किन्तु स एव प्रकृतः स्वासाधारणाप्राकृतब्रह्मलो-
कशयः परमात्मैक्षतिकर्म । कुतः यत् तच्छान्तमजरमभयमित्यादिना
तद्धर्माणां व्यपदेशात् ॥ १३ ॥

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥

अस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरे ऽस्मिन्नन्तराकाश इति

श्रुतिप्रोक्तो दहराकाशः परमात्मा भवितुमर्हति । कुतः उत्तरेभ्यो यावान् वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः । उभे अस्मिन् द्यावापृथिवीअन्तरेव समाहिते एष आत्माऽपहतपाप्मा विजर इत्यादिभिर्वक्ष्यमाणा ये परमात्मासाधारणधर्मास्तेभ्यो हेतुभूतेभ्यः ॥ १४ ॥

गतिशब्दाभ्यां तथाहि दृष्टं लिङ्गं च ॥ १५ ॥

सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य इति गतिब्रह्मलोकमिति शब्दस्ताभ्यां दहरः पर इति निश्चीयते सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवतीति प्रत्यहं गमनं श्रुत्यन्तरे तथैव दृष्टम् । कर्मधारयसमासपरिग्रहे ब्रह्मैव लोक इति लिङ्गशब्दसामर्थ्यं च ॥ १५ ॥

धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥ १६ ॥

स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामिति सर्वलोकविधारकत्वं दहरस्य परमात्मत्वे सङ्गच्छते अस्य च महिम्नो धृत्याख्यस्याऽस्मिन् परमात्मन्येव एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत इति श्रुत्यन्तरे उपलब्धेः ॥ १६ ॥

प्रसिद्धेश्च ॥ १७ ॥

आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिता सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त इति परमात्मन्यप्याकाशशब्दप्रसिद्धेश्च दहराकाशः परमात्मैव ॥ १७ ॥

इतरपरामर्शात् स इति चेन्न असम्भवात् ॥ १८ ॥

एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते एष आत्मेति होवाचेति दहरवाक्यमध्ये जीवस्यापि परामर्शात् जीवोस्तु दहर इति चेन्न अपहतपाप्मत्वादीनां पूर्वोक्तानां जीवेऽसम्भवात् ॥ १८ ॥

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ १९ ॥

उत्तराज्जीवपरात् प्रजापतिवाक्याज्जीवेऽपहतपाप्मत्वादिगुणैकमवगम्यते अतः स एव दहराकाशोऽस्त्विति चेदुच्यते । पूर्वो-

क्वणुण्युक्तो नित्याविर्भूतस्वरूपः परमात्मा दहर आविर्भूतस्वरूपो जीवस्तु न ॥ १९ ॥

अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ २० ॥

जीवपरामर्शः परमात्मनो जीवस्वरूपाविर्भावहेतुत्वप्रदर्शनार्थः ॥ २० ॥

अल्पश्रुतेरिति चेत् तदुक्तम् ॥ २१ ॥

अल्पश्रुतेर्न विभुरत्र ग्राह्य इति चेत् तत्समाधानाय यद्वक्तव्यं तदुक्तं पुरस्तात् ॥ २१ ॥

अनुकृतेस्तस्य च ॥ २२ ॥

तस्य नित्याविर्भूतस्वरूपस्य तमेव भान्तमनुभाति सर्वमित्यनुकृते-
श्चानुकर्ता जीवो नित्याविर्भूतस्वरूपो दहरो न भवितुमर्हति ॥ २२ ॥

अपि स्मर्यते ॥ २३ ॥ (१)

अपि च मम साधर्म्यमागता इति स्मर्यते ॥ २३ ॥

शब्दादेव प्रमितः ॥ २४ ॥

प्रमितो ऽङ्गुष्ठपरिमाणकः पुरुषोत्तम एव ईशानो भूतमव्यस्येति
शब्दात् ॥ २४ ॥

हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ २५ ॥

उपासकहृदि तदपेक्षयाङ्गुष्ठमात्रत्वमुपपद्यते । ननु जन्तुशरीरेषु
हृद्यस्यानियतपरिमाणत्वात् तदपेक्षयापि तथात्वं कथमत्राह । मनु-
ष्याधिकारत्वात् ॥ २५ ॥

तदुपर्यपि बादरायणः सम्भवात् ॥ २६ ॥

तस्मिन् ब्रह्मोपासने मनुष्याणामुपरिष्ठादपि ये देवादयो हि ते-
षामप्यधिकारोऽस्तीति भगवान् बादरायणो मन्यते ॥ २६ ॥

(१) अपि स्मर्यते इति श्रीभाष्ये सूत्रपाठः, अपि च स्मर्यते इति शाङ्करभाष्यभामत्योः ।
अपि च, एतदन्तं दहराधिकरणं श्रीभाष्यानुसारित्येवेह स्थापितम् । शाङ्करभाष्यभामत्योस्त्वधिक-
रणान्तरपरतया सूत्रद्वयं धृतम्, तच्च श्रीभाष्ये निराकृतमेव ।

विरोधः कर्मणीति चेन्न अनेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॥ २७ ॥

शरीरं विना ब्रह्मोपासनानुपपत्त्या तेषामवश्यं विग्रहवत्त्वमभ्युप-
गन्तव्यम् । तथात्वे तु कर्मणि विरोध इति चेन्नायं दोषः । कुतः एक-
स्याप्यनेकेषां देहानां युगपत्प्रतिपत्तिर्दर्शनात् ॥ २७ ॥

शब्द इति चेन्न अतः प्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २८ ॥

देवादीनां विग्रहवत्त्वस्वीकारे तद्वाचिनि वैदिके शब्दे विरोधः
स्यात् । अर्थोत्पत्तेः प्राग्बिनाशानन्तरं च निरर्थकत्वापत्तेरिति चे-
न्नायं विरोधः । अतः शब्दादेव नित्याकृतिवाचकात् प्रजापतिबुद्ध्यु-
द्बोधकादर्थस्य प्रभवात् । वेदेन नामरूपे व्याकरोत् ।

अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा ।

आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्याम् ॥ २८ ॥

अत एव नित्यत्वम् ॥ २९ ॥ (१)

प्रजापतेः सृष्टिः शब्दपूर्विका अतो हेतोर्वेदस्य नित्यत्वम् ॥ २९ ॥

समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो

दर्शनात् स्मृतेश्च ॥ ३० ॥

एवं प्राकृतसृष्टिसंहारात्मिकायामावृत्तावपि न विरोधः । कुतः
कल्पादौ सृज्यमानस्य पदार्थस्य कल्पान्तरातीतेन पदार्थेन तुल्यनाम-
रूपादिमत्त्वात् सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयदिति दर्शनात् ।

यथर्त्तावतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये ।

दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु ॥

इति स्मृतेः ॥ ३० ॥

मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः ॥ ३१ ॥

उपास्यस्योपासकत्वासम्भवान्मध्वादिविद्यासु सूर्यादीनामनधि-
कार इति जैमिनिर्मन्यते ॥ ३१ ॥

(१) अत एव च नित्यत्वमिति चकारघटितः शाङ्करभाष्यभामत्यादिपाठः ।

ज्योतिषि भावाच्च ॥ ३२ ॥

ब्रह्मणि तेषामुपासकत्वेन भावाच्च मध्वादिष्वनाधिकार इति पूर्वः पक्षः ॥ ३२ ॥

भावं तु बादरायणोऽस्ति हि ॥ ३३ ॥

तत्र सिद्धान्तमाह । मध्वादिष्वपि सूर्यवस्त्रादीनामधिकारसद्भावं बादरायणो मन्यते, हि यतस्तेषां स्वान्तर्यामिब्रह्मोपासनेन कल्पान्तरेऽपि स्वाधिकारप्राप्तिपूर्वकब्रह्मलिप्सासम्भवोऽस्ति ॥ ३३ ॥

शुगस्य तदनादरश्रवणात् तदाद्रवणात्

सूच्यते हि ॥ ३४ ॥

छान्दोग्ये मुमुक्षौ गुरुप्रयुक्तं शूद्रपदमालोच्य शूद्रोऽपि ब्रह्मविद्यायामधिक्रियते इति नाशङ्कनीयम् । अस्य मुमुक्षोर्जानश्रुतेर्हंसप्रयुक्तानादरवाक्यश्रवणात् तदेव गुहं प्रत्याद्रवणात् शुक् सञ्जाता इति शूद्रेति सम्बोधनेन सूच्यते ॥ ३४ ॥

क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ ३५ ॥

अथ हं शौनकश्च कापयमभिप्रतारिणं च काक्षसेनिं परिविष्यमाणौ ब्रह्मचारी विभिक्षे इत्युत्तरत्र चैत्ररथेनाभिप्रतारिणा क्षत्रियेण सह समभिव्याहःरूपलिङ्गाज्ज्ञानश्रुतेः क्षत्रियत्वस्य गतेरवगतेर्न जानश्रुतिः शूद्रः ॥ ३५ ॥

संस्कारपरामर्शात् तदभावाभिलापाच्च ॥ ३६ ॥

विद्याप्रदेशे तं होपनिन्ये इत्यादिनोपनयनसंस्कारपरामर्शाच्छूद्रश्चतुर्थो वर्ण एकजातिर्न च संस्कारमर्हतीति तदभावाभिलापाच्च विद्यायां शूद्रो नाधिक्रियते ॥ ३६ ॥

तदभावनिर्द्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ ३७ ॥

किञ्च गौतमस्य जावाले शूद्रत्वाभावनिरणये सति तमुपनेतुमनुशासितुं प्रवृत्तेः शूद्रस्यानाधिकार एवात्र ॥ ३७ ॥

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् ॥ ३८ ॥

शूद्रो नाधिक्रियते शूद्रसमीपे नाध्यतव्यमित्यादिना तस्य वेदश्रवणादिप्रतिषेधात् ॥ ३८ ॥

स्मृतेश्च ॥ ३९ ॥

न चास्योपदिशेद्धर्ममित्यादिस्मृतेश्च ॥ ३९ ॥

कम्पनात् ॥ ४० ॥

प्रमितः परः पुरुषः प्रतिपत्तव्यः सर्वजगत्कम्पकत्वान्महत्त्वादिभ्यश्च ॥ ४० ॥

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४१ ॥

तस्य भासेति ज्योतिर्दर्शनात् प्रमितः पुरुषः परः ॥ ४१ ॥

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ ४२ ॥

आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहितेत्यत्राकाशशब्दवाच्यः पुरुषोत्तमः । कुतः । मुक्तात्मनो जीवात् परमात्मनो नामरूपोपलक्षितनिखिलनामरूपवद्वस्तुनिर्वोद्धृतयार्थान्तरत्वेन व्यपदेशाद्ब्रह्मत्वामृतत्वादिव्यपदेशाच्च ॥ ४२ ॥

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ ४३ ॥

अज्ञात् सर्वज्ञस्य सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन व्यपदेशाच्च ॥ ४३ ॥

पत्यादिशब्देभ्यः ॥ ४४ ॥

सर्वस्याधिपतिः सर्वस्येशान इत्यादिशब्देभ्यो जीवान्भेदेन परमात्मनो व्यपदेशात् स एवाकाश इति स्थितम् ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीर्णार्कविरचिते शारीरकवाक्यार्थे वेदान्तपारिजातसौरभे प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

प्रथमाध्याये चतुर्थः पादः ।

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्य-
स्तगृहीतेर्दर्शयति च ॥ १ ॥

ननु महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः पर इत्यत्र कठशा-
खायामानुमानिकं प्रधानमपि शब्दबहुपलभ्यते इति चेन्न आत्मानं
रथिनं विद्धि शरीरं रथमेवेत्यत्र शरीरस्य रथरूपकविन्यस्तस्याव्य-
क्तशब्देन ग्रहणात् । इन्द्रियादीनां वशीकरणप्रकारं प्रतिपादयन्
रूपकपरिकल्पितग्रहणमेव दर्शयति च वाक्यशेषः—

यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि ।

ज्ञानमात्मनि महति तद्यच्छेच्छान्त आत्मानि ॥ इति ॥ १ ॥

सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ॥ २ ॥

अव्यक्तशब्दः सूक्ष्मवचनश्चेत् तदर्थभूतं शरीरमपि सूक्ष्ममेव
सूक्ष्मस्यैव स्थूलावस्थापन्नत्वात् ॥ २ ॥

तदधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥

औपनिषदं प्रधानं परमकारणाधीनत्वादर्थवत् आनर्थक्यं परा-
भिमतस्य तस्येति भेदः ॥ ३ ॥

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ ४ ॥

नाव्यक्तशब्दस्तान्त्रिकप्रधानवचनः ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ ४ ॥

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ ५ ॥

अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाख्य तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यते इति
श्रुतिः प्रधानस्य ज्ञेयत्वं वदतीति चेन्न ज्ञेयत्वेन प्राज्ञः परमात्मा निर्दि-
ष्टस्तत्प्रकरणात् ॥ ५ ॥

त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ ६ ॥

अस्यामुपनिषद्युपायोपयोपगन्तृणामुपन्यासः प्रश्नश्च पूर्वाप-

रवाक्यार्थविचारेण लभ्यते । आनुमानिकतत्त्वनिरूपणस्यात्रावकाशो नास्ति ॥ ६ ॥

महद्वच ॥ ७ ॥

सांख्यैर्महच्छब्दो बुद्ध्याख्ये द्वितीये तत्त्वे प्रयुक्तोऽपि ततोऽन्यत्रापि वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमित्यादिवेदवचनेन यथा दृश्यते तथाऽव्यक्त-
शब्दोऽपि शरीरपरोऽस्तु ॥ ७ ॥

चमसवदविशेषात् ॥ ८ ॥

अजामेकामित्यादिमन्त्रोक्ता प्रकृतिः स्मृतिसिद्धा भवतु इति पूर्ण-
पक्षे राद्धान्तं दर्शयति मन्त्रोक्ताऽजा ब्रह्मात्मिकाऽस्तु पूर्वपक्षनिर्धारणे
विशेषाभावात् । अर्वाग्विलश्चमस इतिमन्त्रोक्तचमसवत् ॥ ८ ॥

ज्योतिरूपक्रमा तु तथाह्यधीयत एके ॥ ९ ॥

ननु चमसमन्त्रे इदं तच्छिर इति वाक्यशेषाच्छिरश्चमस इति
गम्यते । अजामन्त्रे किं गमकं विशेषार्थग्रहणे इत्यत्रोच्यते । ज्यो-
तिर्ब्रह्मलक्षणमुपक्रमः कारणं यस्याः सात्राप्यजामन्त्रेणोच्यते यत्त-
स्यैव तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायते इत्येकेऽधीयते ॥ ९ ॥

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ॥ १० ॥

ब्रह्मोपादानकत्वाजात्वयोरेकस्मिन् धर्मिणि न विरोधः । सूक्ष्म-
शक्तिमतां जगत्कारणाद्ब्रह्मणो विश्वसृष्ट्युपदेशाद् द्वयं सङ्गच्छते म-
ध्वादिवत् ॥ १० ॥

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च(?) ॥ ११ ॥

न च यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठित इति संख्यो-
पसंग्रहादपि प्रधानादीनां पञ्चविंशतिपदार्थानां श्रुतिमूलकत्वमस्ति
प्रधानस्यैकस्य श्रुतिवेद्यत्वे को विवाद इति वक्तव्यम् । कुतः । नाना-
भावात् । यस्मिन्निति श्रुतिसिद्धे ब्रह्मणि प्रतिष्ठितानां पदार्थानां
ब्रह्मात्मकत्वप्रतीत्या तन्त्रिकेभ्यः पृथक्त्वात् आधारस्य ब्रह्मणो हि त-
थाकाशस्य चानतिरेकत्वाच्च ॥ ११ ॥

(१) अतिरेकत्वाच्चेति वा अतिरेकाच्चेति वा पाठो युक्तः स्यात् ।

प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ १२ ॥

प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्तस्यान्तं मनसो ये मनो विदुरिति वाक्यशेषात् ते पञ्चजना प्राणादयो बोध्याः ॥ १२ ॥

ज्योतिषैकेषामसत्यऽन्ने ॥ १३ ॥

काणवानां वाक्यशेषे त्वसत्यऽन्तं उपक्रमगतेन ज्योतिषा पञ्चत्वं पूरणीयम् ॥ १३ ॥

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॥ १४ ॥

सर्वज्ञं सर्वशक्तिं ब्रह्मैव सर्वत्राकाशादिसृष्टिविषयकवाक्येषु ग्राह्यम् लक्षणसूत्रादिषु यत्प्रकारकं ब्रह्म व्यपदिष्टं तत्प्रकारकसैवाकाशादिकारणत्वेन प्रतिपादितत्वात् ॥ १४ ॥

समाकर्षात् ॥ १५ ॥

सोकामयतेति प्रकृतस्य सत एव ब्रह्मणः असद्वा इदमित्यत्र समाकर्षात् आदित्यो ब्रह्मेति प्रकृतस्य ब्रह्मणोऽसदेवेदमित्यत्र समाकर्षात् असच्छब्देन सृष्टेः पूर्वं नामरूपाऽविभागात् तत्सम्बन्धितयाऽस्तित्वाभावेन सद्रूपं ब्रह्मैवाभिधीयते । तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमानीत् तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत इत्यव्याकृतशब्दोदितस्योत्तरवाक्ये स एष इह प्रविष्ट आ नखाग्रेभ्य इत्यादौ समाकर्षात् अचेतनस्य प्रधानस्यान्तःप्रविश्य प्रशासितृत्वाद्यसम्भवात् तदन्तरात्मभूतमव्याकृतं ब्रह्मेत्युच्यते । जगत्कारणप्रतिपादकेषु वाक्येषु लक्षणसूत्रादिना निर्णीतं ब्रह्मैव ग्राह्यं न प्रधानशङ्कागन्धोऽपीति भावः ॥ १५ ॥

जगद्वाचित्वात् ॥ १६ ॥

यो वै बालाके एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्यैतत् कर्मेति वाक्ये धर्माधर्मकर्मफलभोक्ता तन्त्रोक्तः पुरुषो वेदितव्य इति न शङ्क्यम् परमात्मैव तत्र वेदितव्यत्वेन निर्देष्टः । कुतः । ब्रह्म ते ब्रवाणीति ब्रह्मप्रकरणात् क्रियते यत् तत् कर्मेति कर्मशब्दस्य जगद्वाचित्वात् एतदित्यनेन सर्वनाम्ना प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धस्य जगत उपस्थितत्वाच्च तन्त्रोक्तपुरुषप्रकरणाभावाच्च ॥ १६ ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत् तद्व्याख्यातम् ॥ १७ ॥

एष प्रज्ञात्मा एतैरात्मभिर्भुङ्क्ते इति जीवलिङ्गात् अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवतीति मुख्यप्राणलिङ्गाच्च तदन्यतरो ग्राह्यो न ब्रह्मेति चेत् तद्व्याख्यातम् प्रतर्दनाधिकारे जीवादिलिङ्गानि तत्र ब्रह्मपरत्वेन व्याख्यातानि तद्वदिहापि ज्ञेयानीत्यर्थः ॥ १७ ॥

अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि
चैवमेके ॥ १८ ॥

अस्मिन् प्रकरणे जीवग्रहणमन्यार्थं जीवव्यतिरिक्तब्रह्मबोधार्थमिति जैमिनिर्मन्यते कैष एतद् वालाके पुरुषोऽशयिष्ठ क्व च एतद्भूत कुत एतदागादिति प्रश्नात् । यदा सुप्तः स्वप्नं न कञ्चन पश्यति अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवतीत्यादिप्रतिवचनात् । वाजसनेयिनोपि एवमेव जीवव्यतिरिक्तं परमात्मानमामनन्ति । तत्रापि प्रश्नप्रतिवचने भवतः कैष तदाभूत् कुत एतदागादिति प्रश्नः य एषोन्तर्हृदय आकाशतस्मिञ् शेते इति प्रतिवचनम् ॥ १८ ॥

वाक्यान्वयात् ॥ १९ ॥

आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादिना परमात्मा द्रष्टव्यत्वेन ग्राह्यः वाक्यस्योपक्रमादिपर्यालोचनया तत्रैवान्वयात् ॥ १९ ॥

प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः ॥ २० ॥

कथं तर्हि जीवेनोपक्रमणमत्रोच्यते एकविज्ञानेन सर्वविज्ञान-प्रतिज्ञासिद्धेर्यजीवस्य परमात्मकार्यतया परमात्मानन्यत्वात् तद्वाचकशब्देन परमात्माभिधानं गमकमित्याश्मरथ्यो मन्यते ॥ २० ॥

उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्यौडुलोमिः ॥ २१ ॥

शरीरावुत्क्रमिष्यतो जीवस्य ब्रह्मणा सहभावात् तच्छब्देन ब्रह्माभिधीयते इत्यौडुलोमिमन्यते स्म ॥ २१ ॥

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥ २२ ॥

जीवात्मनि स्वतनयस्ये अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानामित्यादौ प्र-

सिद्धस्य परमात्मनो नियन्तृत्वेनावस्थितेहेतोर्नियम्यपदंनोपक्रमादौ(?)
नियन्तृपरिग्रह इति काशकृत्स्नो मन्यते स्म ॥ २२ ॥

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॥ २३ ॥

प्रकृतिरुपादानकारणं चकाराभिमतकारणं च परमात्मैव उत
तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतं भवत्यविज्ञातं विज्ञातं
भवतीति प्रतिज्ञायाः यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं
स्यादिति दृष्टान्तस्य च सामञ्जस्यात् ॥ २३ ॥

अभिध्योपदेशाच्च ॥ २४ ॥

तदैक्षत बहु स्यामित्यभिध्योपदेशाद् ब्रह्मणः सृष्टृत्वप्रकृतित्वे
वर्तेते ॥ २४ ॥

साक्षाच्चोभयाम्नानात् ॥ २५ ॥

ब्रह्म वनं ब्रह्म स वृक्ष आसीद्यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः मनी-
षिणो मनसा विब्रवीमि वो ब्रह्माध्यतिष्ठद्भवानि धारयन्निति निमि-
त्तत्वमुपादानत्वं(?) च ब्रह्मण आम्नानाद् ब्रह्मोभयरूपम् ॥ २५ ॥

आत्मकृतेः परिणामात् ॥ २६ ॥

ब्रह्मैव निमित्तमुपादानं च । कुतः । तदात्मानं स्वयमकुरुते-
त्यात्मकृतेः । ननु कर्तुः कुतः कृतिविषयत्वम् । परिणामात्, सर्वज्ञं सर्व-
शक्तिं ब्रह्म स्वशक्तिविक्षेपेण जगदाकारं स्वात्मानं परिणमय्याव्या-
कृतेन स्वरूपेण शक्तिमता कृतिमता परिणतमेव भवति ॥ २६ ॥

योनिश्च हि गीयते ॥ २७ ॥

यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिमिति
चेति योनिशब्देन ब्रह्म गीयते । अतो ब्रह्मोपादानम् ॥ २७ ॥

एतेन सर्वं व्याख्याता व्याख्याताः ॥ २८ ॥

एतेनाधिकरणसमुदायेन सर्वं वेदान्ता ब्रह्मपरत्वेन व्याख्याता
व्याख्याताः ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भगवद्भिस्वार्कविरचिते शारीरकमीमांसावाक्यार्थे
वेदान्तपारिजातसौरभे प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥
समाप्तश्च प्रथमाध्यायः ॥

द्वितीये ऽध्याये प्रथमः पादः ।

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्न अन्यस्मृत्यनव-
काशदोषप्रसङ्गात् ॥ १ ॥

उक्तसमन्वयस्याविरोधप्रकारः प्रतिपाद्यते । ननु श्रुत्युपबृंहणाय
स्मृत्यपेक्षा वर्तते तत्र सांख्यस्मृतिर्ग्राह्या । न चाचेतनकारणवादिनी
सा तु न ग्राह्येति वाच्यम् । स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गादिति चेन्न अन्य-
स्मृतीनां वेदोक्तचेतनकारणविषयाणां बाधप्रसङ्गादिति वाक्यार्थः ॥ १ ॥

इतरेषां चानुपलब्धेः ॥ २ ॥

इतरेषां मन्वादीनां वेदस्य प्रधानपरत्वानुपलब्धेश्च वेदविरु-
द्धस्मृतेरप्रामाण्यम् ॥ २ ॥

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥

सांख्यस्मृतिनिरासेन योगस्मृतिः प्रत्याख्यातास्ति ॥ ३ ॥

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॥ ४ ॥

तर्कबलेन प्रत्यवतिष्ठते—जगतो न चेतनप्रकृतिकत्वम्, विलक्ष-
णत्वात् । विलक्षणत्वं च विज्ञानं चाविज्ञानं चाभवदित्यादिशब्दाद-
व्यस्यावगन्तव्यम् ॥ ४ ॥

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ ५ ॥

पृथिव्यऽब्रवीत् ते हेमे प्राणा अहं श्रेयसे विवदमाना ब्रह्म जग्मु-
रित्यादौ तु तत्तदभिमानिनीनां देवतानां व्यपदेशो हन्ताहमिमास्तिहो
देवता इति विशेषणात् अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशदित्याद्यनुगतेश्च ॥ ५ ॥

दृश्यते तु ॥ ६ ॥

तत्रोच्यते पुरुषाद्विलक्षणस्य केशादेर्गोमयाद्विलक्षणस्य वृ-
श्चिकस्यात्पत्तिर्दृश्यते । अतो ब्रह्माविलक्षणत्वाज्जगतो न तत्प्रकृतिक-
त्वमिति न वक्तव्यम् ॥ ६ ॥

असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ७ ॥

ननूपादानादुपादेयस्य विलक्षणात्वे उत्पत्तेः पूर्वं तदसद्भवितुम-
हति । नैष दोषः पूर्वसूत्रे प्रकृतिविकारयोः सर्वथा सादृश्यानियमस्य
प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ७ ॥

अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥ ८ ॥

आक्षेपः । प्रलयसमये कार्यवत् कारणस्याप्येवतत्त्वादिप्रा-
प्तिप्रसङ्गाज्जगदुपादानं ब्रह्मेत्यसमञ्जसम् ॥ ८ ॥

न तु दृष्टान्तभावात् ॥ ९ ॥

समाधानम् । तद्वत्प्रसङ्गो नैवास्ति । यथा पृथिवीविकारस्तस्यै-
विलीयमानस्तां न दूषयति तथा ब्रह्मविकारः संसारः ॥ ९ ॥

स्वपक्षे दोषाच्च ॥ १० ॥

वेदविरुद्धवादी सांख्यो वक्तुमक्षमस्तत्पक्षे ऽप्युक्तदोषयो-
गात् ॥ १० ॥

तर्काप्रतिष्ठनादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्य-

निर्मोक्षप्रसङ्गः ॥ ११ ॥

तर्कानवस्थानाच्चोक्तसिद्धान्तस्य नासामञ्जस्यम् । दृढतर्केण वेद-
विरुद्धे प्रधानादिके जगत्कारणे ऽनुमिते तु तादृशेन तर्केण तत्प्रतिप-
क्षसम्भवात् । एवमेव तार्किकविप्रतिपत्त्याऽनिर्मोक्षप्रसङ्गाद्वेदोक्त-
स्यैवोपादेयत्वमिति सिद्धम् ॥ ११ ॥

एतेन शिष्टाऽपरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ १२ ॥

एतेन सांख्यपक्षनिरासेन परिशिष्टा वेदविरुद्धकारणवादिनो-
ऽन्येऽपि प्रत्युक्ताः ॥ १२ ॥

भोक्तापत्तेरविभागश्चेत् स्याल्लोकवत् ॥ १३ ॥

ब्रह्मणो जगदुपादानत्वे जीवरूपेण ब्रह्मण एव सुखदुःखभो-
क्तृत्वापत्तेर्वेदप्रसिद्धो भोक्तृनियन्तृविभागो न स्यादिति चेदविभागो-
ऽपि समुद्रतरङ्गयोरिव सूर्यतत्प्रभयोरिव तयोर्विभागः स्यात् ॥ १३ ॥

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ १४ ॥

कार्यस्य कारणानन्यत्वमस्ति न त्वत्यन्तभिन्नत्वम् । कुतः । वा-
चारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् ऐतदात्म्यमिदं सर्वं
तत्सत्यं तत्त्वमसि सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादिभ्यः ॥ १४ ॥

भावे चोपलब्धेः ॥ १५ ॥

तदनन्यत्वं कारणसद्भावे कार्योपलब्धेः ॥ १५ ॥

सत्त्वाच्चावरस्य ॥ १६ ॥

ब्रह्म वा इदमग्र आसीदिति सामानाधिकरण्यानिर्देशेनावर-
कालीनस्थ कार्यस्य कारणे सत्त्वात् तदनन्यत्वम् ॥ १६ ॥

असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशे-

षाद्युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥ १७ ॥

असद्व्या इदमग्र आसीदित्यसद्व्यपदेशात् कार्यस्य खण्डेः प्राज्ञः न
सत्त्वमिति चेन्न सूक्ष्मत्वेन तादृग्व्यपदेशोऽस्ति । कुतोऽवगम्यते । तत्
सदासीदिति वाक्यशेषात् । यद्यसदेव कार्यमुत्पद्यते तर्हि वह्निर्यथाद्य-
ङ्कुरोत्पत्तिः कुतो नासीति युक्तेः सदेव सोम्येदमग्र आसीदिति
शब्दान्तराच्च ॥ १७ ॥

पटवच्च ॥ १८ ॥

यथा च पूर्वसंवेष्टितः पश्चात्प्रसारितः पटस्तद्वद्विश्वम् ॥ १८ ॥

यथा च प्राणादिः ॥ १९ ॥

यथा च प्राणापानादिर्वायुः प्राणायामादिना निरुद्धः स्वरूपेणा-
वतिष्ठते विगननिराश्रयाञ्जसा तत्तद्रूपेण गृह्यते तथेदमपि ॥ १९ ॥

इतरव्यपदेशाद्धिताऽकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ २० ॥

आक्षेपः । ब्रह्मकारणत्वादेऽयमात्मा ब्रह्मेति जीवस्य ब्रह्मत्वनिरू-
पणात् सर्वक्लेशालयजगज्जननेनात्मनोऽहिताकरणादिदोषप्रस-
क्तिः ॥ २० ॥

अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॥ २१ ॥

तत्परिहारः । सुखदुःखभोक्तुः शरीरादधिकमुत्कृष्टं ब्रह्म जग-
त्कर्तृ ब्रूमः । आत्मानमन्तरो यमपतीति भेदव्यपदेशात् न तयो-
रन्तर्भावेति यतो हिताऽकरणमिदोषप्रसक्तिः स्यात् ॥ २१ ॥

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २२ ॥

भूविकाररूपवज्रवैदूर्यादिवद्ब्रह्माभिन्नोपि क्षेत्रज्ञः स्वस्वरूपतो
भिन्न एवातः परोक्तस्यानुपपत्तिः ॥ २२ ॥

उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि ॥ २३ ॥

कुम्भकारादीनामनेकोपकरणोपसंहारदर्शनाद् बाह्योपकरणर-
हितं ब्रह्म न जगत्कारणमिति चेन्न यतः क्षीरवत् कार्याकारेण ब्रह्म
परिणमते स्वास्त्राधारशक्तिसत्त्वात् ॥ २३ ॥

देवादिवदपि लोके ॥ २४ ॥

यथा देवादयः सङ्कल्पमात्रेण स्वापेक्षितं सृजन्ति तथा भग-
वानपि ॥ २४ ॥

कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोषो वा ॥ २५ ॥

आक्षिपति । ब्रह्मणो जगत्प्रकृतित्वे तन्निरवयवत्वाङ्गीकारे कृत्स्न-
प्रसक्तिः । सावयवत्वे निरवयवत्ववादि शास्त्रं विरुध्येत ॥ २५ ॥

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २६ ॥

सन्नाधत्ते । नोक्तदोषोस्ति सोकामयत बहुस्यां स्वयमात्मानम-
कुरुत सच्चत्यच्चाभवदेतावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पुरुषः यथो-
र्णनाभिः सृजते तथा पुरुषाद्भवति विश्वमित्यस्यार्थस्य शब्दमूलत्वा-
दन्यन्निर्मूलम् ॥ २६ ॥

आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २७ ॥

देवादिशरीरे क्षेत्रज्ञे यदा नाना विकृतयः सङ्गताः सन्ति तदा
सर्वशक्तौ सर्वेश्वरे जगत्कारणे कानुपपत्तिः ॥ २७ ॥

स्वपक्षे दोषाच्च ॥ २८ ॥

अस्मत्पक्षस्तिष्ठतु, स्वपक्षे अपि भवदुक्तदोषापातान्मूकीभावी
युक्तः ॥ २८ ॥

सर्वोपेता सा तद्दर्शनात् ॥ २९ ॥

परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेत्या-
दिश्रुतेः सा देवता सर्वशक्त्युपेता सर्वं कर्तुं समर्था भवति ॥ २९ ॥

विकरणत्वान्नेति चेत् तदुक्तम् ॥ ३० ॥

न तस्य कार्यं करणं च विद्यत इति करणनिषेधात् सर्वशक्त्युपे-
तस्यापि जगत्कर्तृत्वं न सङ्गच्छत इति चेदत्र वक्तव्यमुत्तरं यत्
तत्पूर्वत्रोक्तमेव ॥ ३० ॥

न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३१ ॥

ननु नित्यावाप्तसमस्तकामः परः कर्ता न । कुतः । कर्तुः प्रवृत्तेः
प्रयोजनवत्त्वादिति ॥ ३१ ॥

लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॥ ३२ ॥

तत्रोच्यते । परस्यैतद्द्रव्यादिलोकप्रसिद्धनृपत्यादिक्रीडामात्र-
मिव युज्यते ॥ ३२ ॥

वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात् तथाहि दर्शयति ॥ ३३ ॥

विषमसृष्टिसंहारादिनिमित्ते वैषम्यनैर्घृण्ये जीवकर्मसापेक्ष-
त्वात् पर्जन्यस्येव जगज्जन्मादिकर्तुर्न स्याताम, तथैव दर्शयति पुण्यो वै
पुण्येन कर्मणा पापः पापेनेति श्रुतिः ॥ ३३ ॥

न कर्माऽविभागादिति चेन्नाऽनादित्वादुपप-

द्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ ३४ ॥

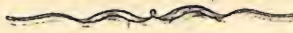
ननु सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमिति सृष्टेः प्रागविभागश्रव-
णात् कर्मसापेक्षत्वं परस्य न सङ्गच्छत इति चेन्न कर्मणां पूर्वसृष्टिस्व-
जीवकृतानामनादित्वात् तदानीमपि सत्त्वात् । पूर्वसृष्टिरपि अकस्मा-

कुत्तरसृष्ट्यनुपपत्त्योपपद्यते च सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वम-
कल्पयदित्यादाकुपलभ्यते चापि ॥ ३४ ॥

सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ ३५ ॥

सर्वेषां कारणधर्माणां ब्रह्मण्येवोपपत्तेश्चाविरोधसिद्धिः ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भगवन्निम्बार्कविरचिते शारीरकमीमांसावाक्यार्थे
वेदान्तपारिज्ञातसौरभे द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

द्वितीये ऽध्याये द्वितीयः पादः ।

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥ १ ॥

प्रधानमनुमानगम्यं न जगत्कारणम् । कुतः । सूज्यरचनानभिज्ञ-
त्वात् ततो विविधरचनानुपपत्तेश्च ॥ १ ॥

प्रवृत्तेश्च ॥ २ ॥

स्वतः प्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥ २ ॥

पयोम्बुवच्चेत् तत्रापि ॥ ३ ॥

ननु क्षीरादिवत्स्वयं प्रधानं जगज्जन्मादौ प्रवर्तते इति चेत् तत्रापि
परः प्रेरको योऽप्सु तिष्ठन्नित्यादिना श्रूयते ॥ ३ ॥

व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॥ ४ ॥

प्राज्ञानधिष्ठितं प्रधानं न जगत्कारणम् । कुतः । तद्व्यतिरिक्तस्य
सहकार्यन्तरस्यानवस्थितेर्यतस्तव तदनपेक्षत्वात् ॥ ४ ॥

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ५ ॥

अनडुहाद्यु(१)पभुक्ते तृणादौ क्षीराकारेण परिणामाभावाद्धेन्वाद्यु-
पभुक्तं तृणादि यथा स्वतः क्षीरीभवति तथाऽव्यक्तमपि महदाद्याका-
रेण परिणमते इति न चक्तव्यम् ॥ ५ ॥

अभ्युपगमे ऽप्यर्थाभावात् ॥ ६ ॥

कथञ्चित्प्रवृत्त्यभ्युपगमे ऽपि प्रधानं कारणं न भवति तस्याच्चेत्-
नत्वेन प्रवृत्तिप्रयोजनासम्भवात् ॥ ६ ॥

पुरुषाश्मवदिति चेत् तथापि ॥ ७ ॥

यथा पङ्कुरऽन्धमऽश्माऽयः प्रवर्तयति तथा पुरुषः प्रधानमिति चेत्
तथात्वे निष्क्रियत्वाभ्युपगमविरोधः प्रधानस्य परप्रेर्यत्वेन जगत्का-
रणत्वे ऽप्राधान्यप्रसङ्गः ॥ ७ ॥

(१) अनडुहादिति युक्तः स्यात् ।

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ ८ ॥

प्रलयवैलयां साम्येनावस्थितानां गुणानां परस्पराङ्गाङ्गिभावा-
सम्भवाच्च नानुमानं जगत्कारणम् ॥ ८ ॥

अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥ ९ ॥

प्रकारान्तरेण प्रधानानुमितौ च प्रधानस्य ज्ञातृत्वशक्तिवियो-
गस्य तत्कर्तृकं जगत् ॥ ९ ॥

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ १० ॥

असमञ्जसं कापिलं मतं वेदान्तविरुद्धत्वात् पूर्वापरविरुद्ध-
त्वाच्च ॥ १० ॥

महर्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॥ ११ ॥

सावयवत्वे ऽनवस्थाप्रसङ्गान्निरवयवत्वे परिमाणान्तरोत्पाद-
कत्वासम्भवात् परमाणुभ्यां द्यणुकोत्पत्तेरसामञ्जस्यं तेभ्यस्त्र्यणु-
कोत्पत्तेश्च सुतरामसामञ्जस्यम् । तद्वत्परमाणुकारणवाद्यभ्युपगतं स-
र्वमसमञ्जसं भवति ॥ ११ ॥

उभयथापि न कर्मातस्तदभावः ॥ १२ ॥

अदृष्टस्य परमाणुवृत्तित्वाऽसम्भवादात्मसम्बन्धिनस्तस्य पर-
माणुगतकर्मप्रेरकत्वासम्भवाच्चेत्येवमुभयथाप्याद्यं कर्म परमाणुगतं न
सम्भवत्यतः कर्मनिवन्धनसंयोगपूर्वकद्यणुकादिक्रमेण जगदुद्भव-
स्याभावः ॥ १२ ॥

समवायाभ्युपगमाच्च साम्प्रदानवस्थितेः ॥ १३ ॥

समवायाभ्युपगमाच्च परमाणुकारणपक्षासम्भवः । यथा द्यणु-
कं समवायसम्बन्धन स्वकारणे समवैत्यत्यन्तभिन्नत्वात् तथा सम-
वायापि समवायिभ्यां समवायसम्बन्धान्तरेण सम्बध्येत अत्यन्त-
भेदसाम्प्रात्, सोपि सम्बन्धान्तरेणेत्यनवस्थानात् ॥ १३ ॥

नित्यमेव च भावात् ॥ १४ ॥

परमाणूनां प्रवृत्तिस्वभावत्वे प्रवृत्तेर्भावान्नित्यसृष्टिप्रसङ्गाद-

अथानित्यप्रलयप्रसङ्गात् तदभावः ॥ १४ ॥

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥ १५ ॥

परमाणूनां कार्यानुसारेण रूपादिमत्त्वाच्च नित्यत्वविपर्ययो ऽनि-
त्यत्वं स्याद् रूपादिमतां घटादीनामनित्यत्वदर्शनात् अन्यथा कार्ये
रूपादिहीनं स्यात् ॥ १५ ॥

उभयथा च दोषात् ॥ १६ ॥

यद्युपैचित्तगुणाः परमाणवस्तदा पृथिव्यप्तेजोवायूनां तुल्य-
तापेक्षितः । अपचित्तगुणा इत्यत्रापि सर्वेषां परमाणूनां प्रत्येकमेकैक-
गुणयोगेन पृथिव्यादीनामपि कारणगुणानुगुण्येन प्रत्येकमेकैक-
गुणयोगः स्यादित्युभयथापि दोषात् तदभाव एव ॥ १६ ॥

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ १७ ॥

परमाणुकारणवादस्य शिष्टैः परित्यक्तत्वादत्यन्तमनपेक्षा मु-
मुक्षुभिः कार्या ॥ १७ ॥

समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॥ १८ ॥

सुगतमतं निराकरोति । भूतभौतिकचित्तचैत्तिकसमुदाये ऽङ्गुप-
गम्यमाने ऽपि समुदायिनामचेतनत्वादित्यस्य संहतिहेतोरनङ्गुप-
गमाच्च समुदायासम्भवः ॥ १८ ॥

इतरेतरप्रत्ययत्वादुपपन्नमिति चेन्न सङ्घा-

तभावाऽनिमित्तत्वात् ॥ १९ ॥

अविद्यासंस्कारविज्ञानानामरूपपञ्चायतनादीनामितरेतरहेतुत्वेन
सङ्घातादिकमुपपन्नमित्यपि न तेषामपि सङ्घातं प्रत्यकारण-
त्वात् ॥ १९ ॥

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ २० ॥

इतोपि न तद्दर्शनं युक्तमुत्तरोत्पादे पूर्वस्य क्षणिकत्वे नष्ट-
त्वात् ॥ २० ॥

असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥ २१ ॥

असति हेतोः कार्योत्पत्त्यङ्गुपगमे चतुर्भ्यो हेतुभ्य इन्द्रियालोकम-

नस्कारविषयेभ्यो विज्ञानोत्पत्तिरित्यस्याः प्रतिज्ञाया बाधः स्यात् । स-
ति हेतौ कार्योत्पादाङ्गीकारे पूर्वस्मिन् क्षणे स्थिते सति क्षणान्तरो-
त्पत्तिर्भवेदिदं यौगपद्यं भवतां क्षणिकवादिनां मते स्यात् ॥ २१ ॥

प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॥ २२ ॥

सहेतुकनिर्हेतुकयोर्निरोधयोरसम्भवः सन्तानविच्छेदस्यासम्भ-
वात् सन्तानिनां च प्रत्यभिज्ञायमानत्वाच्च ॥ २२ ॥

उभयथा च दोषात् ॥ २३ ॥

सन्तानस्य सन्तानिव्यतिरिक्तवस्तुत्वाभावात् सन्तानिनां च क्ष-
णिकत्वादविद्यादिनिरोधो मोक्ष इत्यपि तन्मतमसङ्गतम् ॥ २३ ॥

आकाशे चाविशेषात् ॥ २४ ॥

आकाशे च तैरभावप्रतिज्ञा कृता, सा न युक्ता पृथिव्यादिभिरवि-
शेषात् ॥ २४ ॥

अनुस्मृतेश्च ॥ २५ ॥

इदं तदिति प्रत्यभिज्ञानाच्च तद्दर्शनमसत् ॥ २५ ॥

नासतोऽदृष्टत्वात् ॥ २६ ॥

अभावाद्भावो नैव जायते ऽदृष्टत्वात् ॥ २६ ॥

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २७ ॥

अन्यथानुपायतो विद्याद्यर्थसिद्धिः ॥ २७ ॥

नाभाव उपलब्धेः ॥ २८ ॥

विज्ञानमात्रास्तित्ववाद्यभिमतो बाह्यस्याभावो न किन्तु भाव एव ।
कुतः । उपलब्धेः ॥ २८ ॥

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २९ ॥

स्वप्नादिप्रत्ययदृष्टान्तेनापि न जाग्रत्प्रत्ययार्थाभावः प्रतिपाद-
यितुं शक्यः दृष्टान्तदार्ष्टान्तयोर्वैधर्म्यात् स्वप्नज्ञानस्यापि सालम्बन-
त्वाच्च ॥ २९ ॥

न भावोऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥

किञ्च ज्ञानवैचित्र्यार्थो वासनानां भावोऽभिप्रेतः, स न सम्भवति
तत्र मते बाह्यर्थानामनुपलब्धेः ॥ ३० ॥

क्षणिकत्वात् ॥ ३१ ॥

न वासनाभावः, आश्रयस्य तत्र मते क्षणिकत्वात् ॥ ३१ ॥

सर्वथानुपपत्तेश्च ॥ ३२ ॥

शून्यवादोपि भ्रान्तिमूलः सर्वथानुपपन्नत्वात् प्रत्यक्षादिप्रमाण-
विरोधात् ॥ ३२ ॥

नैकस्मिन्नऽसम्भवात् ॥ ३३ ॥

जैना वस्तुमात्रे ऽस्तित्वनास्तित्वादिविरुद्धधर्मद्वयं योजयन्ति ।
तन्नोपपद्यते, एकस्मिन् वस्तुनि सत्त्वासत्त्वादेर्विरुद्धधर्मस्य च्छाया-
तपवद्युगपदसम्भवात् ॥ ३३ ॥

एवं चात्माऽकात्स्न्यम् ॥ ३४ ॥

एवं शरीरपरिमाणत्वेनाङ्गीकृतस्यात्मनो बृहद्देहप्राप्तावपूर्णता
स्यात् ॥ ३४ ॥

न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ ३५ ॥

उपपत्त्यापचयार्हावयववान्ताऽऽत्मा, अतो न विरोध इति च न
घटुं शक्यं, विकारित्वादिदोषप्रसक्तेः ॥ ३५ ॥

अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः ॥ ३६ ॥

अन्त्यस्य परिमाणस्य नियततामङ्गीकृत्या ऽऽदिमध्ययोरपि नि-
त्यत्वमस्तीति चेत्, तर्हि सर्वत्राविशेषः स्यात्, विनष्टो देहपरिमाण-
वादः ॥ ३६ ॥

पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ ३७ ॥

पाशुपतं शास्त्रमुपेक्षणीयम्, जगदभिन्नानिमित्तोपादानकारण-
प्रतिपादकविरोधित्वादुपधर्मप्रवर्तकत्वाच्च ॥ ३७ ॥

सम्बन्धानुपपत्तेश्च ॥ ३८ ॥

पशुपतेरशरीरस्य प्रेरकस्य प्रेर्यप्रधानादिभिः सम्बन्धानुप-
पत्तेश्च न जगद्धेतुत्वम् ॥ ३८ ॥

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३९ ॥

दृष्टविरुद्धत्वान्नित्यस्योत्तरभावित्वादनित्यस्य च शरीरस्यानु-
पपत्तेश्च न पशुपतिर्जगद्धेतुः ॥ ३९ ॥

करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ ४० ॥

जीववत्करणकलेवरकल्पनापि न सम्भवति भोगादिप्रसक्तेः ॥ ४० ॥

अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ ४१ ॥

तस्य पुण्यादिरूपादृष्टयोगेऽन्तवत्त्वमज्ञत्वं च स्यात् ॥ ४१ ॥

उत्पत्त्यसम्भवात् ॥ ४२ ॥

पुरुषमन्तरेण शक्तेः सकाशाज्जगदुत्पत्त्यसम्भवाच्च तत्कारण-
वादोपि साधुः ॥ ४२ ॥

न च कर्तुः करणम् ॥ ४३ ॥

पुरुषसंसर्गोऽस्तीति चेत्, पुरुषस्य करणं नास्ति तदानीम् ॥ ४३ ॥

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४४ ॥

स्वाभाविकविज्ञानादिभावे खलु जगत्कर्तृत्वे कः प्रतिषेधः, स्वतो
विनष्टः शक्तिवादः ब्रह्मस्वीकारात् ॥ ४४ ॥

विप्रतिषेधाच्च ॥ ४५ ॥

श्रुतिस्मृतिविप्रतिषेधाच्च शक्तिपक्षोऽप्रामाणिकः ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीर्वाणविरचिते शारीरकमीमांसावाक्यार्थे वे-
दान्तपारिजातसौरभे द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

द्वितीयाध्याये तृतीयः पादः ।

न वियदश्रुतेः ॥ १ ॥

परपक्षेण स्वपक्षस्याविरुद्धत्वं निरूपितम् । अधुना श्रुतीनामन्यो-
न्यविरोधाभावो निरूप्यते । वियन्नोत्पद्यते । कुतः । छान्दोग्ये त-
दुत्पत्त्य श्रवणादिति पूर्वः पक्षः ॥ १ ॥

अस्ति तु ॥ २ ॥

तत्रोच्यते । आत्मन आकाशः सम्भूत इति तैत्तिरीयके ऽस्ति
वियदुत्पत्तिरिति ॥ २ ॥

गौण्यसम्भवाच्छब्दाच्च ॥ ३ ॥

शङ्कते । निरवयवस्याकाशस्योत्पत्त्यसम्भवात् वायुश्चान्तरिक्षं
चैतदमृतमिति शब्दाच्चाकाशः सम्भूत इति श्रुतिर्गौणी ॥ ३ ॥

स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ ४ ॥

एकस्य सम्भूतशब्दस्याकाशे गौणत्वमुत्तरत्र मुख्यत्वं तु तपसा
ब्रह्म विजिज्ञासस्व तपो ब्रह्मेतिवत् स्यात् ॥ ४ ॥

प्रतिज्ञाऽहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ॥ ५ ॥

शङ्का निराक्रियते । आकाशादिवस्तुजातस्य ब्रह्माऽव्यतिरे-
काद्ब्रह्मविज्ञानात् सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया अनुपरोधो भवति । आका-
शस्यानुत्पन्नत्वे तु स विज्ञेयव्यतिरेकः स्यात्, तस्मात् सा बाध्येत ।
सर्वस्य ब्रह्मापृथक्त्वं चेत् ऐतदात्म्यमिदमित्यादिशब्देभ्यः ॥ ५ ॥

यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् ॥ ६ ॥

उपसंहरति । ऐतदात्म्यमिदं सर्वमित्यादिवाक्यैराकाशादिप्रप-
ञ्चस्य ब्रह्मात्मकत्वप्रतिपादनेन विकारत्वं निश्चीयते । तथा च याव-
द्विकारमुद्भव एव गम्यते । तत्तेजो ऽसृजतेत्याद्या(दावाऽऽ)काशस्यानु-
क्तिस्तेज आदेः सृज्यत्वेनोक्तिश्च लोकवदुपपद्यते । लोके देवदत्तपुत्रपुंगवः

निर्दिश्य तत्र कतिपयानामुत्पत्तिकथनेन सर्वेषामुत्पत्तिरुक्ता भवति ॥ ६ ॥

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ ७ ॥

अनेन वियदुत्पत्तिन्यायेन वायुरपि व्याख्यातः ॥ ७ ॥

असम्भवस्तु सतोनुपपत्तेः ॥ ८ ॥

सतो ब्रह्मणोऽसम्भवोऽनुत्पत्तिरेव, जगत्कारणोत्पत्त्यनुपपत्तेः ॥ ८ ॥

तेजोऽतस्तथाह्याह ॥ ९ ॥

पूर्वपक्षयति । मातरिश्वनस्तेजो जायते वायोरग्निरिति श्रुतेः ॥ ९ ॥

आपः ॥ १० ॥

तेजस आपो जायन्ते अग्नेराप इति श्रुतेः ॥ १० ॥

पृथिवी ॥ ११ ॥

अग्नौ भूर्भवति ता अन्नमसृजन्तेति श्रुतेः ॥ ११ ॥

पृथिव्यऽधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥ १२ ॥

अन्नपदेन भूरुच्यते महाभूताधिकारात् यत्कृष्णं तदन्नस्येति रूपश्रवणादग्न्यः पृथिवीति शब्दान्तराच्च ॥ १२ ॥

तदभिध्यानात् तु तल्लिङ्गात् सः ॥ १३ ॥

सिद्धान्तयति । बहु स्यामिति तदभिध्यानात् तदात्मानं स्वयमकुरुतेत्यादितज्ज्ञापकात् शास्त्राच्च परमपुरुषस्तदन्तरात्मा तत्तत्कार्य-
कृष्टेति ॥ १३ ॥

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च ॥ १४ ॥

अत उक्तसृष्टिक्रमात् प्रातिलोभ्येन प्रलयक्रमोऽस्ति, पृथिव्यप्सु प्र-
लीयत इत्यादिश्रुतेः जललवणन्यायेनोपपद्यते च ॥ १४ ॥

अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्ना-
विशेषात् ॥ १५ ॥

विज्ञानमनसी एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेत्यादि-
लिङ्गात् परमात्मनो भूतानां चान्तराले स्याताम्, एवं प्राप्तेन क्रमेण पू-
र्वोक्तस्य क्रमस्य विरोध इति चेन्न वाक्यस्य क्रमविशेषपरत्वाभावात् ।
एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेत्यनेन ब्रह्मणः सकाशादेव
विज्ञानमनसोः खादीनां चोत्पत्तेरविशेषात् । प्रकृते भूतोत्पत्ति-
क्रमप्रतिपादके वाक्ये तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत
आकाशाद्वायुरित्यादौ आत्मन आकाशस्य चान्तराले सृष्टिसं-
हारक्रमबोधकवाक्यान्तरप्रसिद्धानि विज्ञानमनसी इत्यनेनोपल-
क्षितान्यव्यक्तमहद्बहुद्वारादीनि तत्त्वानि ज्ञेयानीति सङ्क्षेपः ॥ १५ ॥

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात् तद्व्यपदेशो भाक्तस्त-
द्भावभावित्वात् ॥ १६ ॥

जीवात्मा निर्णीयते । देवदत्तो जातो मृत इति व्यपदेशो गौणोऽस्ति ।
यतश्चराचरव्यपाश्रयः शरीरभावे जन्ममरणयोर्भावित्वात् ॥ १६ ॥

नात्मा श्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥ १७ ॥

जीवो नोत्पद्यते । कुतः । स्वरूपतस्तदुत्पत्तिवचनाभावात् । न जा-
यते म्रियते वा विपश्चित् नित्यो नित्यानाम् अजो ह्येको जुषमाणो-
नुशेते इत्यादिश्रुतिभ्यो जीवस्य नित्यत्वावगमाच्च ॥ १७ ॥

ज्ञोऽत एव ॥ १८ ॥

अहमर्थभूत आत्मा ज्ञाता भवति ॥ १८ ॥

उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॥ १९ ॥

जीवोऽणुः अनेन प्रद्योतनेनैष (प्रद्योतनेनैष) आत्मा निष्क्रामति चक्षुषो
वा मूर्द्ध्नी वा अन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः ये वै केचनास्मालोकात् प्रय-
न्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति तस्मालोकात् पुनरेत्यस्मै लोकाय
कर्मणे इत्युत्क्रान्तिगत्यागतीनां श्रवणात् ॥ १९ ॥

स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ २० ॥

उत्क्रान्तिः कदाचित् स्थिरस्यापि ग्राम्य(म)स्वाम्यनिवृत्तिवत्
स्यात् । उत्तरयोः स्वात्मनैव सम्भवाज्जीवोऽणुः ॥ २० ॥

नाणुरतच्छुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् ॥ २१ ॥

जीवं प्रस्तुत्य स वा एष महानित्यऽतद्वचनाच्च जीवोऽणुरिति चेन्न,
मध्ये परमात्मनोऽधिकारात् ॥ २१ ॥

स्वशब्दोन्मानाभ्यां च ॥ २२ ॥

एवोऽणुरात्मा बालाग्रतभागस्य शतधाकल्पितस्य च भागो
जीव इति स्वशब्दोन्मानाभ्यां जीवोऽणुः ॥ २२ ॥

अविरोधश्चन्दनवत् ॥ २३ ॥

देहेकदेशस्थोऽपि कृत्स्नं देहं चन्दनविन्दुर्यथा हृदयति तथा
जीवोऽपि प्रकाशयति । अतः कृत्स्नशरीरे सुखाद्यनुभवो न विरु-
ध्यते ॥ २३ ॥

अवस्थितिर्वैशेष्यादिति चेन्नाऽभ्युप-

गमाद्धृदि हि ॥ २४ ॥

अवस्थितिर्विशेषभावाद् दृष्टान्तवैषम्यमिति चेन्न देहेकदेशे ह-
रिचन्दनवद्धृदि ह्ययमात्मेति जीवावस्थित्यभ्युपगमात् ॥ २४ ॥

गुणाद्वाऽऽलोकवत् ॥ २५ ॥

देहे प्रकाशो जीवगुणादेव कोष्ठे दीपालोकादिवत् ॥ २५ ॥

व्यतिरेको गन्धवत् तथाहि दर्शयति ॥ २६ ॥

गुणभूतस्य ज्ञानस्य व्यतिरेकस्तु गन्धवदुपपद्यते, एनादृशगुणा-
श्रयं जीवं स एष प्रविष्ट आ लोमभ्य आ नखेभ्य इति श्रुतिर्द-
र्शयति ॥ २६ ॥

पृथगुपदेशात् ॥ २७ ॥

जीवतद्ज्ञानयोर्ज्ञानत्वाविशेषेऽपि धर्मधर्मिभावो युक्त एव । कुतः ।

प्रज्ञया शरीरमारुह्येत्यादिपृथगुपदेशात् ॥ २७ ॥

तद्वृणसारत्वात् तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ॥ २८ ॥

बृहन्तो गुणा यस्मिन्निति ब्रह्मेति प्राज्ञवदात्मा विभुगुणत्वान्नित्यं विभुमिति व्यपादिष्टः । दृष्टान्ते बृहदेव प्राज्ञो गुणैरपि बृहन्नवति, दार्ष्टान्ते तु जीवोऽणुपरिमाणको गुणं विभुरिति विशेषः ॥ २८ ॥

यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तदर्शनात् ॥ २९ ॥

जीवस्य गुणनिबन्धनो विभुत्वव्यपदेशो न विरुद्धः गुणस्य यावदात्मभावित्वात् । नहि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते अविनाशित्वादविनाशी वा अरे अयमात्मेति तद्वर्शनात् ॥ २९ ॥

पुंस्त्वादिवत्त्वऽस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ॥ ३० ॥

अस्य ज्ञानस्य सुषुप्त्यादौ सत एव जाग्रदादावभिव्यक्तिसम्भवाद्यावदात्मभावित्वमेव, यथा पुंस्त्वादेर्वाक्ये सत एव यौवने ऽभिव्यक्तिः ॥ ३० ॥

नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोन्यतरनियमो

वान्यथा ॥ ३१ ॥

सर्वगतात्मवादे आत्मोपलब्ध्यनुपलब्ध्योर्बन्धमोक्षयोर्नित्यं प्रसङ्गः स्यान्नित्यबद्धो वा नित्यमुक्तो वात्मेत्यन्यतरनियमो वा स्यात् ॥ ३१ ॥

कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ ३२ ॥

आत्मैव कर्ता स्वर्गकामो यजेत मुमुक्षुर्ब्रह्मोपासीतेत्यादेर्भुक्तिमुक्त्युपायबोधकस्य शास्त्रस्यार्थवत्त्वात् ॥ ३२ ॥

विहारोपदेशात् ॥ ३३ ॥

स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते इति विहारोपदेशात् स कर्ता ॥ ३३ ॥

उपादानात् ॥ ३४ ॥

तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादायेति चोपादानश्रवणा-

असन्ततेश्चाव्यतिकरः ॥ ४८ ॥

विभोरंशत्वे ऽपि गुणेन विभुत्वे ऽपि चात्मनां स्वरूपतोऽणुत्वेन
सर्वगतत्वाभावात् कर्मादिव्यतिकरो नास्ति ॥ ४८ ॥

आभासा एव च ॥ ४९ ॥

परेषां कपिलादीनां व्यतिकरप्रसङ्गात् सर्वगतात्मवादाश्चा-
भासा एव ॥ ४९ ॥

अदृष्टानियमात् ॥ ५० ॥

सर्वगतात्मवादे ऽदृष्टमाश्रित्यापि व्यतिकरो दुर्वारः, अदृष्टाऽनि-
यमात् ॥ ५० ॥

अभिसन्ध्यादिष्वपि चैवम् ॥ ५१ ॥

अहमिदं करिष्ये इदं नेति सङ्कल्पपादिष्वप्येवमनियमः ॥ ५१ ॥

प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात् ॥ ५२ ॥

स्वशरीरस्थात्मप्रदेशात् सर्वं समञ्जसमिति चेत् न, तत्र सर्वेषा-
मात्मप्रदेशानामन्तर्भावात् ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भगवन्निम्बार्कविरचिते शारीरकमीमांसावाक्यार्थे वेदा-
न्तपारिजातसौरभे द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

तथा प्राणाः ॥ १ ॥

करणोत्पत्तिश्चिन्त्यते । खादिचिद्विन्द्रियाणि जायन्ते ॥ १ ॥

गौण्यसम्भवात् ॥ २ ॥

न चैनस्मादात्मन आकाशः सम्भूत इत्यादिशृष्टिप्रकरणे कर-
णोत्पत्त्यश्रयणात् करणोत्पत्तिश्रुतिर्गौणीति वाच्यम् । उत्पत्तिश्रु-
तिभूयस्त्वादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाविराधाच्च गौण्यस-
म्भवात् ॥ २ ॥

तत्प्राक्छरुतेश्च ॥ ३ ॥

तस्मिन् वाक्ये खादिषु मुख्यस्य क्रियापदस्येन्द्रियेष्वपि श्रुतेरि-
न्द्रियोद्भवो मुख्यः ॥ ३ ॥

तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥ ४ ॥

प्राणाः खादिषु दुत्पद्यन्ते, वाक्प्राणमनसामज्ञमयं हि सोम्य मन
आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागित्यनेन तेजोबलपूर्वकत्वाभि-
धानात् ॥ ४ ॥

सप्त गतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ ५ ॥

तानि सप्तैकादश वेति संशये प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वं प्राणा अनू-
त्क्रामन्तीति गते, स्तत्र सप्त नामेव न पश्यति न जिघ्रति न रसयते
न चर्दति न शृणोति न मनुते न स्पृशतीति विशेषितत्वाच्च सप्तैवे-
न्द्रियाणीति पूर्वः पक्षः ॥ ५ ॥

हस्तादयस्तु स्थिते ऽतो नैवम् ॥ ६ ॥

सप्तभ्योतिरिक्ते हस्तो वै ग्रह इत्यादिना निश्चिते सप्तैवेन्द्रियाणी-
ति नैवं मन्तव्यम् । दशमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादश इति श्रुतेरेकादशे-
न्द्रियाणीति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

अणवश्च ॥ ७ ॥

सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्तीत्युत्क्रान्तिश्रुतेः प्राणा अणवः ॥ ७ ॥

श्रेष्ठश्च ॥ ८ ॥

श्रेष्ठो मुख्यः प्राणो वाव ज्येष्ठः श्रेष्ठश्चेति श्रुतिप्रोक्तः प्राणो महा-
भूतादिवदुत्पद्यते । कुतः । एतस्माज्जायते प्राण इति समानश्रुतेः ॥ ८ ॥

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ ९ ॥

वायुमात्रं करणक्रिया वा प्राणो न भवति, किं तु वायुरेवावस्था-
न्तरमापन्नः प्राण इत्युच्यते, एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि
च खं वायुरिति पृथगुपदेशात् ॥ ९ ॥

चक्षुरादिवत् तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः ॥ १० ॥

श्रेष्ठेऽपि प्राणश्चक्षुरादिवज्जीवोपकरणविशेषः । कुतः । प्राणसंवा-
दादिषु चक्षुरादिभिः सह प्राणस्य शिष्ट्यादिभ्यः शासना-
दिभ्यः ॥ १० ॥

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथा हि दर्शयति ॥ ११ ॥

ननु प्राणस्य जीवोपकरणत्वे तदनुरूपकार्याभावेनाकरणत्वा-
दोष इति, न । यतो देहेन्द्रियविधारणं प्राणस्याऽसाधारण कार्यम-
ऽहमेवेतत् पञ्चधात्मानं विभज्यैतद्वाणमवष्टभ्य विधारयामीति श्रु-
तिर्दर्शयति ॥ ११ ॥

पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते ॥ १२ ॥

यथा बहुवृत्ति मनः स्ववृत्तिभिः कामादिभिर्जीवस्थोपकरोति त-
थाऽपानादिवृत्तिभिः पञ्चवृत्तिः प्राणोऽपि जीवोपकारकत्वेन व्यपदि-
श्यते ॥ १२ ॥

अणुश्च ॥ १३ ॥

उत्क्रान्तिश्रुतेः प्राणोऽणुश्च ॥ १३ ॥

ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् ॥ १४ ॥

वागादिप्रकरणजातमग्न्यादिदेवताप्रेरितं कार्यं प्रवर्तते, ऽग्निर्वाग्भू-
त्वा मुखं प्राविशदित्यादिभ्युतेः ॥ १४ ॥

प्राणवता शब्दात् ॥ १५ ॥

जीवेनैवेन्द्रियाणां स्वस्वामिभावः सम्बन्धः, स भोक्ताऽथ यत्रैत-
दाकाशमनुविषण्णं चक्षुः स चाक्षुषः पुरुषो दर्शनाय चक्षुरित्यादिश-
ब्दात् ॥ १५ ॥

तस्य नित्यत्वात् ॥ १६ ॥

उक्तलक्षणस्य सम्बन्धस्य जीवेनैव नित्यत्वान्न त्वधिष्ठातृदे-
वताभिः ॥ १६ ॥

त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥ १७ ॥

श्रेष्ठप्राणमिहत्वेन तेषां प्राणानामेतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वे-
न्द्रियाणि चेति व्यपदेशात् ते प्राणा इन्द्रियसंज्ञकानि तत्त्वान्तराणि
न तु श्रेष्ठवृत्तिविशेषाः ॥ १७ ॥

भेदश्रुतेर्वैलक्षण्याच्च ॥ १८ ॥

वागादिप्रकरणमुपसंहृत्याथ हेममाऽऽसन्यं प्राणमृचुरिति तेभ्यो
वागादिभ्यः श्रेष्ठस्य प्राणस्य भेदश्रवणात् देहेन्द्रियादिस्थितिहेतोः श्रे-
ष्ठान् प्राणादिन्द्रियाणां विषयग्राहकत्वेन वैलक्षण्याच्च तानि तत्त्वा-
न्तराणि ॥ १८ ॥

संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥ १९ ॥

स्यं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिष्ठो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्र-
विश्य नामरूपे व्याकरवाणीति तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवा-
णीति नामरूपव्याकरणमपि त्रिवृत्कुर्वतः परस्यैव कर्म, य एकैकां देव-
तां त्रिरूपामकरोत् स एव हि अग्न्यादित्यादीनां नामरूपकर्ता । कुतः ।
स्यं देवतेत्युपकम्यानेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी-
ति व्याकरणस्य परदेवताकर्तृकत्वापदेशात् ॥ १९ ॥

मासादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च ॥ २० ॥

तेषां त्रिवृत्कृतानां तेजोवन्नानां कार्याणि शरीरे शब्दादेवावग-
न्तव्यानि । भूमेः पुरीषं मांसं मनश्चेति अपां मूत्रं लोहितं प्राणश्चे-
ति तेजसोऽस्थि मज्जा वाक् चेति ॥ २० ॥

वैशेष्यात् तु तद्वादस्तद्वादः ॥ २१ ॥

तेषां भेदेन ग्रहणं तु भागभूयत्त्वात् ॥ २१ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीर्णार्कविरचिते शरीरकमीमांसावाक्यार्थे वेदान्त-
परिजातसौरभे द्वितीयध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥
समाप्तश्चायं द्वितीयाध्यायः ॥ २ ॥

तृतीये ऽध्याये प्रथमः पादः ।

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्न-
निरूपणाभ्याम् ॥ १ ॥

समन्वयाविरोधाभ्यां साध्ये निश्चिते ऽथ साधनानि निरूप्यन्ते ।
तत्रादौ वैराग्यार्थं स्वर्गादिगमनागमनादिदोषान् दर्शयति । उक्तल-
क्षणः प्राणादिमान् जीवो हि सूक्ष्मभूतसम्परिष्वक्त एव देहं विहाय
देहान्तरं गच्छतीति वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावाऽऽपः पुरुषवचसो
भवन्तीत्यादिप्रश्ननिरूपणाभ्यां गम्यते ॥ १ ॥

व्यात्मकत्वात् तु भूयस्त्वात् ॥ २ ॥

त्रिवृत्करणश्रुत्याऽपि व्यात्मकत्वादितरयोरपि ग्रहणम् । केव-
लावग्रहणं तु तद्भूयस्त्वानुपपद्यते ॥ २ ॥

प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥

तमुत्क्रामन्तं प्राणोनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनू-
त्क्रामन्तीति प्राणगतिश्रवणाच्च भूतसूक्ष्मपरिवृत एव गच्छति ॥ ३ ॥

अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥

यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यमि-
त्यादिना वागादीनामग्न्यादिषु गतेर्लयस्य श्रवणाच्च तेषां जीवेन
सहगमनमिति चेन्न, अग्न्यादिगतिश्रुतेरोषधीर्लोमानि वनस्पतीन्
केशा इति सहपाठेन भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥

प्रथमे ऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ॥ ५ ॥

प्रथमेऽग्रावपामऽश्रवणात् कथं पञ्चम्यामाहुतौ तासां पुरुषभाव-
इति चेन्न, यतः, श्रद्धाशब्देन ता एवोच्यन्ते उपक्रमाद्युपपत्तेः ॥ ५ ॥

अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ६ ॥

भूतसम्परिष्वक्तो जीवो रंहतीति न वक्तुं शक्यम् अवादिबज्जीव-
स्याश्रवणादिति चेन्न, इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्ती-
त्यादिनेष्टादिकारिणां धूममार्गेण चन्द्रलोकप्राप्तिं निरूप्य त एव सोम-
शब्देन श्रुत्या निरूप्यन्ते । एष सोमो राजा सम्भवतीत्यऽत्रापि
सोमो राजा सम्भवतीत्यनेन प्रतीतेः ॥ ६ ॥

भाक्तं वा ऽनात्मवित्त्वात् तथा हि दर्शयति ॥ ७ ॥

केवलकर्मिणामनात्मवित्त्वाद्देवान् प्रति गुणभावे सति तद्देवाना-
मन्नं तं देवा भक्षयन्तीति इष्टादिकारिणामन्नेत्वेन भक्षत्वं भाक्तम्, प-
शुरेव स देवानामिति श्रुतेः ॥ ७ ॥

कृतात्यये ऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां

यथेतमनेवञ्च ॥ ८ ॥

आमुष्मिकफलप्रदकर्मक्षये सति ऐहिकफलप्रदकर्मवान् यथाग-
तमनेवं च प्रत्यवरोहति तद्य इह रमणीयचरणा अभ्यासो(शो) ह यत्ते
रमणीयां योनिमापद्येरन्नित्यादिश्रुतेः वर्णाश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य
कर्मफलमनुभूय ततः शेषेण विंशष्टजातिकुलरूपायुःश्रुतवृत्तसुखमे-
धसो जन्म प्रतिपद्यन्त इति स्मृतेश्च ॥ ८ ॥

चरणादिति चेन्न तदुपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः ॥ ९ ॥

ननु रमणीयचरणा इत्यत्र चरणमाचार,स्तस्माद्देवैः प्रसिद्धौ न
सानुशयस्यावरोहः सम्भवतीति चेन्न, यतश्चरणश्रुतिः कर्मोपलक्षणा-
र्था-इति कार्ष्णाजिनिर्मन्यते ॥ ९ ॥

आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ १० ॥

ननु तथात्वे चरणस्यानर्थक्यं स्यादिति चेन्न, कर्मणां चरणापे-
क्षत्वात् ॥ १० ॥

सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः ॥ ११ ॥

सुकृतदुष्कृते कर्मणी चरणशब्देनोच्येते इति बादरिः ॥ ११ ॥

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ १२ ॥

अनिष्टादिकारिगतिश्चिन्त्यते । तत्र तावत् पूर्वः पक्षः—निषिद्धस-
क्तानां विहितविरक्तानां दुष्टानामपि ये वै के चास्माल्लोकात् प्रयन्ति
चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्तीति गमनं श्रुतम् ॥ १२ ॥

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गति-
दर्शनात् ॥ १३ ॥

यमालये दुःखमनुभूयाऽनिष्टादिकारिणां चन्द्रमण्डलारोहावरोहौ,
पुनःपुनर्वशमापद्यते मे वैवस्वतं संयमनं जनानामित्यादिषु यमालय-
गमनदर्शनात् ॥ १३ ॥

स्मरन्ति च ॥ १४ ॥

पराशरादयो यमवश्यत्वं स्मरन्ति च ॥ १४ ॥

अपि सप्त ॥ १५ ॥

रौरवादीन् सप्त नरकानपि स्मरन्ति ॥ १५ ॥

तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ॥ १६ ॥

रौरवादिष्वपि चित्रगुप्तादीनामधिष्ठातृणां यमायत्ततया यमस्यै-
व व्यापारात् तत्रान्येष्यधिष्ठातार इति नास्ति विरोधः ॥ १६ ॥

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ १७ ॥

अथ राज्ञान्तः । पञ्चाग्निविद्यायामथेतयोः पथोर्न कतरेण च तानी-
मानि क्षुद्राण्यऽसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्व म्रियस्वेत्येतत्
तृतीयं स्थानं तेनासौ लोको न सम्पूर्यत इत्यनिष्टादिकारिणामनवरोहं
दर्शयति । पथोरिति च विद्याकर्मणोर्निर्देशः, स्तयोः प्रकृतत्वात् । त-
द्य इत्थं चित्तुर्गतिं देवयानः पन्था, इष्टापूर्त्तं दक्षमिति पितृयाण, स्तयो-
रन्यतरेणापि ये न गच्छन्ति तानीमानि तृतीयस्थानभाजि भूतानीति
पापिनां चन्द्रगतिर्नास्तीति वाक्यार्थः ॥ १७ ॥

न तृतीये तथोपलब्धेः ॥ १८ ॥

तृतीये स्थाने ऽनिष्टादिकारिदेहारम्भार्थमपि पञ्चमाहुत्यपेक्षा नास्ति ।

अद्वादिक्मप्राप्तां पञ्चमाहुतिं विनापि जायस्वेति देहारम्भोपल-
ब्धेः ॥ १८ ॥

स्मर्यते ऽपि च लोके ॥ १९ ॥

जज्ञे द्रोणविनाशाय पावकादिति नः श्रुतमित्यादिनेष्टादिकारिणा-
मपि धृष्टद्युम्नप्रभृतीनां पञ्चमाहुतिं विनैव देहोत्पत्तिः स्मर्यते ॥ १९ ॥

दर्शनाच्च ॥ २० ॥

चतुर्विधेषु भूतेषु स्वेदजोद्भिज्जयोः स्त्रीपुरुषसङ्गमऽन्तरेणोत्प-
त्तिदर्शनाच्च न पञ्चमाहुत्यपेक्षा ॥ २० ॥

तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ॥ २१ ॥

अयडजं जीवजमुद्भिज्जमित्यत्र तु तृतीयशब्देन स्वेदजस्य संग्रहः,
अतो न चातुर्विध्यहानिः ॥ २१ ॥

तत्साभाव्यापत्तिरुपपत्तेः ॥ २२ ॥

अवरोहप्रकारश्चिन्त्यते । अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते यथेतमाका-
शमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाऽभ्रं भवत्यभ्रं भूत्वा
मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षतीत्यत्र देवादिभाववदाकाशादिभाव
उत सादृश्यप्राप्तिमात्रमिति सन्देहे आकाशादिभाव इति प्राप्ते उच्य-
ते तत्सादृश्यापत्तिरिति । कुतः । सादृश्यप्राप्तेरेवोपपन्नत्वात् ॥ २२ ॥

नातिचिरेण विशेषात् ॥ २३ ॥

जीवोत्पत्तेन कालेनाकाशादिवर्षान्तसाम्यं विजहान्ति, पृथिवीं प्र-
विश्य व्रीह्यादिभावमापद्यते, अतः खलु दुर्निष्प्रतरमिति विशेषवच-
नात् । व्रीह्यादिभावाद् दुःखतरनिःसरणवाक्यं पूर्वत्राचिरकालिकम-
वस्थानं द्योतयति ॥ २३ ॥

अन्याधिष्ठिते पूर्ववदऽभिलापात् ॥ २४ ॥

त इह व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्ते, तत्रा-
न्यक्षेत्रज्ञाधिष्ठिते व्रीह्यादौ जायन्ते संसर्गमात्रं प्राप्नुवन्तीत्यर्थो ज्ञे-

यः । कुतः । आकाशादिभिरिव तेषां ब्रीह्यादिभिरपि संसर्गमात्रक-
थनात् ॥ २४ ॥

अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॥ २५ ॥

तेषां ब्रीह्यादिस्थावरयोनिप्रापकं हिंसायोगाज्ज्योतिष्टोमाद्यऽशुद्धं
कर्मास्तीति चेत्, ज्योतिष्टोमादेरशुद्धत्वं नास्ति, विधिशिखात् ॥ २५ ॥

रेतःसिग्योगोथ ॥ २६ ॥

योयो ह्यन्नमत्ति यो रेतः सिञ्चति तद्भूय एव भवतीति सिग्भाव-
घद् ब्रीह्यादिभावोपि ॥ २६ ॥

योनेः शरीरम् ॥ २७ ॥

योनिमाश्रित्य शरीरी भवति ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भगवत्प्रसन्नार्कविरचिते शारीरकमीमांसावाक्यार्थे

वेदान्तपारिजातसौरभे तृतीयाध्यायस्य

प्रथमः पादः ॥ १ ॥

तृतीयाध्यास्य द्वितीयः पादः ।

सन्ध्ये सृष्टिराह हि ॥ १ ॥

एवं जाग्रतो जीवस्य वैराग्यार्थं संसारगतिरुदीरिता, अथ स्वप्ना-
दि निरूप्यते । स्वप्नमधिकृत्याथ न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो
भवन्ति अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते इत्यादि श्रूयते, तत्र रथा-
दिसृष्टिजीवकृता न ब्रह्मकृतेति सन्देहे, सन्ध्ये स्वप्नस्थाने रथादिसृ-
ष्टिजीवकृता, हि यतः सृजते स कर्तेति श्रुतिराह ॥ १ ॥

निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॥ २ ॥

य एषु सुतेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्भिमाण इति स्वप्ने एके
जीवं कामानां पुत्रादिरूपाणां कर्तारं समामनन्तीति पूर्वः पक्षः ॥ २ ॥

मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॥ ३ ॥

तत्राभिधीयते । सत्यसंकल्पसर्वज्ञपरमेश्वरनिर्मितमेव रथादि-
कार्यजातम्, यतो ह्यश्चर्यभूतं तत्र जीवकृतम्, तदीयसत्यसङ्कल्प-
त्वादेर्वद्वावस्थायां साकल्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॥ ३ ॥

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॥ ४ ॥

यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति ।

समृद्धिं तत्र जानीयात् तस्मिन् स्वप्ननिदर्शने ॥ इति

अथ यदा स्वप्ने पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति स एनं हन्तीति
श्रुतेः स्वप्नः साध्वागमासाध्वागमयोः सूचकोवगम्यते । एतदेव
स्वप्नफलविद् आचक्षते । अतो बुद्धिपूर्वकेष्टागमसूचकस्वप्नाऽदर्शना-
द्देवादेवाऽनिष्टागमसूचकस्वप्नदर्शनाच्च परमात्मैव स्वाप्नरथादि-
निर्माता ॥ ४ ॥

पराभिध्यानात् तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्ध-

विपर्ययौ ॥ ५ ॥

सत्यसङ्कल्पादिकं स्वाप्नपदार्थनिर्मातृत्वे जीवस्यावश्यमङ्गीक-
रणीयम् । तच्च जीवकर्मानुरूपात् परमेश्वरसङ्कल्पाद् बद्धावस्थायां
तिरोहितम् । तस्मादेव जीवस्य बन्धमोक्षौ भवतः । संसारबन्धस्थि-
तिमोक्षहेतुरिति श्रुतेः ॥ ५ ॥

देहयोगाद्वा सोपि ॥ ६ ॥

स च तिरोभावोऽविद्यायोगद्वारेण भवति ॥ ६ ॥

तदभावो नाडीषु तच्छुतेरात्मनि च ॥ ७ ॥

स्वप्नसृष्टिनिर्माता परमात्मा, सुषुप्तिरपि नाडीपुरीतत्प्रवेशानन्तरं
खलु परमात्मन्येव भवति । आसु तदा नाडीषु सृष्टौ भवतीति ताभिः
प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते इति य एषोन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिच्छेते
इति च श्रवणात् ॥ ७ ॥

अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥ ८ ॥

अत एव सत आगम्येत्यादौ श्रूयमाणं परमेश्वरादुत्थानमप्युप-
पद्यते ॥ ८ ॥

स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ ९ ॥

यः सुप्तः स एव जीव उत्तिष्ठति, यस्मात् पूर्वेद्युः कर्मणोऽर्द्धं कृत्वा
परेद्युरनुस्मृत्य तदर्द्धं करोति, त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा
वराहो वा दंशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तदा भवन्तीत्यादिशब्दे-
भ्यः, अग्निहोत्रं जुहुयादात्मानमुपासीतेत्यादिविधिभ्यः ॥ ९ ॥

मुग्धे ऽर्द्धसम्पत्तिः परिशेषात् ॥ १० ॥

मूर्च्छिते मरणार्द्धसम्पत्तिः, सुषुप्त्यादिषु सृष्टौ नैकतमा, अतः
परिशेषात् सा तदतिरिक्ता ॥ १० ॥

न स्थानतोपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥ ११ ॥

अकर्मवश्यत्वात् सर्वान्तर्वर्तिनोपि परमात्मनस्तत्रतत्र दोषा न

सम्भवन्तीत्युपपादितमेव । स्थानतोपि दोषाः परस्य न, यतः, सर्वत्र
ब्रह्मनिर्दोषत्वस्वाभाविकगुणात्मकत्वाभ्यां युक्तमास्नातम् ॥ ११ ॥

भेदादिति चेन्न प्रत्येकमऽतद्वचनात् ॥ १२ ॥

वस्तुनोऽपहतपातमत्वादियुक्तस्यापि जीवस्य देहयोगेनावस्थाभेदा-
दोषाः सन्त्येव, तथा परस्यापि भवन्त्विति चेन्न, प्रत्येकमन्तर्यामिणो
दोषापादकवचनाभावात् एष त आत्मान्तर्याम्यमृत इत्यमृतत्वव-
चनात् ॥ १२ ॥

अपि चैवमेके ॥ १३ ॥

अपि च तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योभिचाकशीतीति
एके शाखिनोऽधीयते ॥ १३ ॥

अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॥ १४ ॥

नामरूपे व्याकरवाणीत्यस्मिन् कार्येपि परस्य नामरूपानिर्वाहक-
त्वेन प्रधानत्वाद्धेतोः स्वोत्पाद्यनामरूपभोक्तृत्वाभावाद् ब्रह्मा ऽरूप-
वद्भवति । अतो दोषगन्धानाघ्रातं ब्रह्म ॥ १४ ॥

प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात् ॥ १५ ॥

तम अस्पृष्टं (तमसा अस्पृष्ट) प्रकाशवदेवंभूतमुभयलिङ्गं ब्रह्म, आ-
दित्यवर्णं तमसः परस्तादित्यनेनैकेनैव वाक्येनाभिधीयते, वाक्यस्या-
वैयर्थ्यात् ॥ १५ ॥

आह च तन्मात्रम् ॥ १६ ॥

वाक्यं यावान् यस्यार्थस्तावन्मात्रमाह । यदा, तदा तदवैयर्थ्यं
बोध्यम् ॥ १६ ॥

दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ॥ १७ ॥

य आत्मापहतपाप्मा निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनं
सत्यकामः सत्यसङ्कल्प इत्यादिवाक्यगण उभयलिङ्गं ब्रह्म दर्शयति ।
अथ स्मर्यतेपि—

यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।
अथ वा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन ।
विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥

इत्यादिना ॥ १७ ॥

अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ॥ १८ ॥

यतः सर्वगमपि ब्रह्मोभयलिङ्गत्वाभिर्दोषमेव, अत एव यथात्मै-
को ह्यनेकस्थो जलाधारेष्विवांशुमानित्यादौ शास्त्रे ब्रह्मणो निर्दोषत्वं
व्यापयितुं सूर्यकादिवदुपमोच्यते ॥ १८ ॥

अम्बुवदग्रहणात् तु न तथात्वम् ॥ १९ ॥

शङ्कते । सूर्यादम्बु दूरस्थं गृह्यते, तद्वत् स्थानिनः सकाशात् स्थान-
स्याग्रहणाद् दृष्टान्तवैषम्यमिति ॥ १९ ॥

वृद्धिहासभाक्तमन्तर्भावाद्भयसामञ्जस्यादेवम् ॥ २० ॥

तत्राह । स्थानिनः स्थानान्तर्भावात् तत्प्रयुक्तवृद्धिहासभाक्त्वं दृष्टा-
न्तेन निराक्रियते । उभयसामञ्जस्यादेवं त्रिवक्षितांशमात्रं गृह्यते ॥ २० ॥

दर्शनाच्च ॥ २१ ॥

सिंह इव माणवक इति लोके दर्शनाच्चैवम् ॥ २१ ॥

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति

च भूयः ॥ २२ ॥

किं नेति नेतीति वाक्यं द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्ते चामूर्ते चेत्या-
दिना प्रकृतं मूर्तामूर्तादिरूपं प्रतिषेधत्यथवा प्रकृतरूपयोगात् प्राप्तं
ब्रह्मण एतावत्त्वमिति सन्देहे रूपं प्रतिषेधतीति प्राप्ते उच्यते-प्रकृतै-
तावत्त्वमेव प्रतिषेधति, ततो भूयो न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत् परमस्ती-
त्यादिवाक्यशेषो ब्रवीति ॥ २२ ॥

तदव्यक्तमाह हि ॥ २३ ॥

न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचेत्यादिशास्त्रं ब्रह्माव्यक्तमाह ॥ २३ ॥

अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २४ ॥

भक्तियोगे ध्याने तु व्यज्यते ब्रह्म,

ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्व-

स्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः ।

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ।

ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्याम् ॥ २४ ॥

प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्य

ऽभ्यासात् ॥ २५ ॥

सूर्याग्न्यादीनां तदर्थिकृतसाधनाभ्यासादाविर्भावः, तद्वद्ब्रह्मणो-
प्यवैशेष्यम् । संराधनलक्षणानुपायाद् ब्रह्मदर्शनं भवतीत्यर्थः ॥ २५ ॥

अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम् ॥ २६ ॥

ब्रह्मसाक्षात्काराद्धेतोस्तेन सह साम्यं याति,

यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं

कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्म योनिम् ।

तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय

निरञ्जनः परमं साम्यं मुपैति ॥

इति ज्ञापकात् ॥ २६ ॥

उभयव्यपदेशात् त्वहिकुण्डलवत् ॥ २७ ॥

मूर्तामूर्तस्याप्रतिषेध्यत्वं द्रढयति मूर्तामूर्तादिकं विश्वं ब्रह्म-
णि स्वकारणे भिन्नाभिन्नसम्बन्धेन स्थातुमर्हति, भेदाभेदव्यपदेशाद्-
हिकुण्डलवत् ॥ २७ ॥

प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॥ २८ ॥

जीवपुरुषोत्तमयोरपि तथा सम्बन्धो ज्ञेयः । उभयव्यपदे-
शात्, प्रभातद्वतोरिव । अतोऽनन्तेनेत्यनन केवलभेदो न शङ्का
इति भावः ॥ २८ ॥

पूर्ववद्वा ॥ २९ ॥

कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषाभावश्च पूर्ववद्बोध्यः ॥ २९ ॥

प्रतिषेधाच्च ॥ ३० ॥

न लिप्यते लोकबुःखेनेत्यादिप्रतिषेधाच्च न प्रकृतस्य ब्रह्मणो दोषयोगः ॥ ३० ॥

परमऽतः सेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॥ ३१ ॥

पूर्वपक्षयति । अतः प्रकृताद् ब्रह्मणः परमपि किञ्चित् तत्त्वमस्ति, अथ य आत्मा स सेतुरिति सेतुव्यपदेशात् । चतुष्पाद्ब्रह्म षोडशकलमित्युन्मानव्यपदेशात् । अमृतस्यैष सेतुरिति सम्बन्धव्यपदेशात् । तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वं ततो यदुत्तरतरं तदरूपमनामयमिति भेदव्यपदेशाच्च ॥ ३१ ॥

सामान्यात् तु ॥ ३२ ॥

सिद्धान्तमाह । तुशब्दः पक्षनिषेधार्थः । न जगत्कारणात् सर्वेश्वरात् परं किञ्चिदस्ति, सेतुव्यपदेशस्तावद्विधरणसारूप्यात् ॥ ३२ ॥

बुद्ध्यर्थः पादवत् ॥ ३३ ॥

उन्मानव्यपदेश उपासनार्थः । मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यध्यात्मं तदेतच्चतुष्पाद् ब्रह्म वाक् पाद इत्यादिपादव्यपदेशवत् ॥ ३३ ॥

स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत् ॥ ३४ ॥

अपरिमितस्य परिमितत्वेन चिन्तनं स्थानविशेषात् प्रकाशादिवदुपपद्यते ॥ ३४ ॥

उपपत्तेः ॥ ३५ ॥

स्वस्य स्वप्रापकतया सम्बन्धव्यपदेशोपपत्तेश्च तत्त्वान्तराभावः ॥ ३५ ॥

तथान्यप्रतिषेधात् ॥ ३६ ॥

तथा ततो यदुत्तरतरमिति भेदव्यपदेशाद् ब्रह्मेतरत् तत्त्वमस्तीत्यपि न वाच्यम्, यस्मात् परं नापरमस्ति किञ्चिदिति प्रतिषेधात् ॥ ३६ ॥

फलमत उपपत्तेः ॥ ३८ ॥

अतो ब्रह्मण एव तत्तदधिकारिणां तत्तदनु रूपं फलं भवत्यस्यैव
सहातृत्वोपपत्तेः ॥ ३८ ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ३९ ॥

स वा एष महानज आत्मानादो वसुदानः एष एवानन्दयतीति
तत्फलदत्वस्य श्रुतत्वाच्च ॥ ३९ ॥

धर्म जैमिनिरत एव ॥ ४० ॥

धर्मं फलहेतुं जैमिनिर्मन्यते कृष्यादिवत् तस्यैव तद्धेतुत्वोपपत्तेः ।
यजेत स्वर्गकाम इति तद्धेतुत्वश्रवणाच्च ॥ ४० ॥

पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

तुशब्दः पक्षनिरासार्थः । फलदं पूर्वोक्तं परमात्मानं वेदाच्चा-
र्यो मन्यते, पुण्येन पुण्यं लोकं नयतीति यमेवैष वृणुते तेन लभ्य इति
अपरस्य तद्धेतुत्वव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भगवद्भिष्यार्कविरचिते शारीरकमीमांसावाक्यार्थे
वेदान्तपारिजातसौरभे तृतीयाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यऽविशेषात् ॥ १ ॥

अनेकत्र प्रोक्तमप्युपासनमेकमेव, चोदनाद्यऽविशेषात् ॥ १ ॥

भेदान्नेति चेदकस्यामपि ॥ २ ॥

विद्यायां पुनः श्रुत्या वेद्यभेदान्न विद्यैक्यमिति चेत् न कश्चित् प्रतिपत्तृभेदात् कश्चित् प्रकरणशुद्ध्यर्थमेकस्यामपि विद्यायां पुनरुक्त्याद्युपपत्तः ॥ २ ॥

स्वाध्यायस्य तथात्वे हि समाचारेधिकाराच्च स-

ववच्च तन्नियमः ॥ ३ ॥

यच्चाथर्वणे तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत् शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णमिति शिरोव्रतम्, तदपि विद्याभेदकं न, यतः स्वाध्यायाध्ययनाङ्गतया शिरोव्रतं विधीयते । तस्याध्ययनाङ्गत्वे सति आथर्वणिकेतरा-
प्राह्यतया तन्नियमोऽस्ति । यतः समाचाराख्ये ग्रन्थाप वेदव्रतत्वेन शि-
रोव्रतमामनन्ति । नैतदचीर्णव्रतोर्धीत इति वचनाच्च । सौर्यादिहोमवच्च
तन्नियमः सङ्गत एव ॥ ३ ॥

दर्शयति च ॥ ४ ॥

सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीति श्रुतिर्दर्शयति च विद्यैक्यम् ॥ ४ ॥

उपसंहारोर्थाभेदाद्विशेषवत्समाने च ॥ ५ ॥

विद्यैक्ये सति गुणोपसंहारः कर्तव्यः, प्रयोजनाऽभेदात्, अग्नि-
होत्रादिविशेषवत् ॥ ५ ॥

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॥ ६ ॥

अथ हेममासन्यं प्राणमूचुस्त्वच्च उद्गायेति तथेति तेऽय एव प्रा-
ण उद्गायीति वाजसनेयके श्रूयते, अथ ह य एवायं मुख्यः प्रा-

णस्तमुद्गीथमुपासांचक्रिरे इतिच्छान्दोग्ये च श्रूयते । किमत्र विद्यै-
क्यमुत तद्भेद इति संशये विद्यैक्यमिति । ननु प्राणस्य वाजसनेयके त्वं
न उद्गायेति कर्तृत्वं छान्दोग्ये च तमुद्गीथमिति कर्मत्वमभिधीयतेऽतो
विद्यानानात्वमिति चेन्न उपक्रमेऽविशेषात् उद्गीथेनात्ययाम उद्गीथ-
माजहरुरनेनैनानभिहनिष्याम इत्युद्गीथस्यैवापास्यत्वप्रतीतेः । त-
स्मादुभयत्र विद्यैक्यमिति प्राप्तम् ॥ ६ ॥

न वा प्रकरणभेदात् परोवरीयस्त्वादिवत् ॥ ७ ॥

तत्रोच्यते । न विद्यैकत्वम्, ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतेत्युद्गीथा-
वयवं प्रणवमुपास्यं प्रक्रम्योद्गीथमाजहरुरिति वचनात् तदवयवभूतः
प्रणवः प्राणदृष्टेर्विषयश्छान्दोग्येभिहितः । वाजसनेयके त्वविशेषेणो-
द्गीथेनात्ययामेत्युपक्रमात् कृत्स्नोद्गीथः प्राणदृष्टेर्विषयः । इत्थं प्रक्रम-
भेदाद्विद्याभेद एव सिद्ध्यति । यथोद्गीथावयवे प्रणवे परमात्मदृष्टि-
विधानाऽविशेषेपि हिरण्यपुरुषदृष्टिविधानात् परोवरीयस्त्वादिवि-
शेषाद्विधानमन्यत् ॥ ७ ॥

सञ्ज्ञातश्चेत् तदुक्तमस्ति तु तदपि ॥ ८ ॥

सञ्ज्ञातो विद्यैक्यमिति चेत्, तस्या दुर्बलत्वं न वा प्रकरणभेदा-
दित्यनेनोक्तम्, सञ्ज्ञैकत्वं तु विधेयभेदेऽप्यस्ति यथाग्निहोत्रसञ्ज्ञा-
नित्याग्निहोत्रे कुण्डपायिनामयनाग्निहोत्रे च ॥ ८ ॥

व्याप्तेश्च समञ्जसम् ॥ ९ ॥

छान्दोग्ये सर्वासूद्गीथविद्यासु प्रथमं प्रस्तुतस्य प्रणवस्योपा-
स्यत्वेन व्याप्तैरुद्गीथमाजहरुरिति मध्यगतस्योद्गीथशब्दस्यापि प्रण-
वविषयत्वं समञ्जसम् । छान्दोग्य उद्गीथावयवः प्रणवः, वाजसनेय-
के कृत्स्नोद्गीथः प्राणदृष्ट्योपास्य इति विद्याभेदः ॥ ९ ॥

सर्वाभेदादन्यत्वेमे ॥ १० ॥

छान्दोग्ये वाजसनेयके च प्राणसंवादे जैष्ठ्यश्रैष्ठ्यगुणोपेतः
प्राण उपास्यतया वागादयो वसिष्ठत्वाद्विगुणका उक्ताः । ते च गुणाः
प्राणे समर्पिताः । कौषीतकिप्राणसंवादे तु वागादीनां गुणा उक्ता
न तु प्राणे समर्पिताः । तत्रोच्यते-अन्यत्र कौषीतकिप्राणसंवादेऽपि

प्राणसम्बन्धित्वेन ते उपादेयाः, ज्यैष्ठ्यश्रैष्ठ्यनिमित्तस्य वागादीनां प्राणायत्तत्वादेः सर्वत्रैक्यात् ॥ १० ॥

आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ ११ ॥

सर्वत्र गुणिनोऽभेदादानन्दादयो गुणाः परविद्यासूपसंह-
तव्याः ॥ ११ ॥

प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरूपचयापचयौ हि भेदे ॥ १२ ॥

परस्वरूपगुणप्राप्तौ प्रियशिरस्त्वादीनां प्राप्तिस्तु नेष्यते, शिरश्चा-
द्यवयवभेदे सति ब्रह्मण्युपचयापचयप्रसङ्गात् ॥ १२ ॥

इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ १३ ॥

आनन्दादयस्तु गुणाः गुणिनः सर्वत्रैकत्वादुपसंहियन्ते ॥ १३ ॥

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ १४ ॥

तस्य प्रियमेव शिर इत्याद्याभिधानं तु अनुचिन्तनार्थम्, इतरप्र-
योजनाभावात् ॥ १४ ॥

आत्मशब्दाच्च ॥ १५ ॥

अन्योन्तर आत्मेत्यत्रात्मनः शिरःपक्षाद्यसम्भवात् तदनुध्यानाय
तदभिधानम् ॥ १५ ॥

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ १६ ॥

अन्योन्तर आत्मेत्यत्रात्मशब्देन परमात्मन एव ग्रहणम् । यथात्मा
वा इदमेक एवात्र आसीदित्यत्रात्मशब्देन परमात्मन एव ग्रहणम्,
तद्वत् । सोकामयत बहु स्यामित्यानन्दमयविषयादुत्तरवाक्यादपि
तद्वहणम् ॥ १६ ॥

अन्वयादिति चेत् स्यादवधारणात् ॥ १७ ॥

पूर्वत्राऽनात्मनि प्राणादावात्मशब्दान्वयदर्शनादात्मानन्दमय इ-
त्यात्मशब्देन परमात्मनोऽपरिग्रह इति चेत्, स्यादेव तेन शब्देन त-

त्परिग्रहः, पूर्वत्रापि परमात्मबुद्धौवानात्मनि प्राणादावात्मशब्दान्व-
यनिश्चयात् ॥ १७ ॥

कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ १८ ॥

अशिष्यज्ञाचामेदशित्वा चाचामेदेतमेव तदन्नमनघ्नं कुरुते-इत्या-
दिनाऽपि प्राणवासस्त्वध्यानमप्राप्तं विधीयते, स्मृत्याचारप्राप्तस्याच-
मनस्य तु तन्नानुवादमात्रत्वात् ॥ १८ ॥

समान एवं चाभेदात् ॥ १९ ॥

वाजसनेयिशाखायां सत्यं ब्रह्मेत्युपासीतित्यारभ्यात्मानमुपा-
सीत मनोमयमित्याद्यग्निरहस्ये मनोमयोयं पुरुष इत्यादिवृहदारण्यके
च शाण्डिल्यविद्याम्नाता । सा च यथा ऽनेकशाखासु वेद्यैकाद्विद्यै-
क्यम्, तथैकस्यामप्येकैव । विद्यैक्याद् गुणोपसंहारः ॥ १९ ॥

सम्बन्धादेवमन्यत्तापि ॥ २० ॥

यथा शाण्डिल्यविद्यैक्यं तत्सम्बन्धाद् गुणोपसंहारः, एवं सत्यं
ब्रह्मेत्युपक्रमादेकविद्यात्वसम्बन्धात् तस्योपनिषदहरित्यधिदैवतं त-
स्योपनिषदहमित्यध्यात्ममिति श्रुत्युक्ते द्वे नाम्नी उपसंह्रियेते इति
पूर्वः पक्षः ॥ २० ॥

न वा विशेषात् ॥ २१ ॥

सिद्धान्तस्तु स्थानभेदावुपसंहारो नोपपद्यत इति ॥ २१ ॥

दर्शयति च ॥ २२ ॥

तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपमिति श्रुतिआक्षिप्त्वादित्यस्यो-
गुणोपसंहाराभावं दर्शयति ॥ २२ ॥

सम्भृतिद्युव्याप्त्यपि चातः ॥ २३ ॥

ब्रह्मज्येष्ठा वीर्यां सम्भृतानि ब्रह्माग्रे ज्येष्ठं दिवमाततानेत्यादिना
तैत्तिरीयकविहितानां सम्भृतिद्युव्याप्तिप्रभृतीनां गुणानामपि स्थान-
भेदादेव विद्यान्तरे नोपसंहारः ॥ २३ ॥

पुरुषविद्यायामपि चेतरेषामनाम्नानात् ॥ २४ ॥

पुरुषो वाच यज्ञ इत्यादिना छान्दोग्ये तस्यैवं विदुषो यज्ञस्येत्यादि-
ना तैत्तिरीयके च श्रूयमाणायां पुरुषविद्यायामपि एकत्रोक्तानां त-
स्य यानि चतुर्विंशतिवर्षाणि तत्प्रातःसवनमित्यादीनां प्रकाराणा-
मन्यत्राऽनाम्नानाद्विद्याभेदः ॥ २४ ॥

वेधाद्यर्थभेदात् ॥ २५ ॥

सर्वे प्रविध्य हृदयं प्रविध्येत्यादिमन्त्राणां देवा ह वै सत्रं निषेदु-
रित्यादिनोक्तानां प्रवर्ग्यादिकर्मणां च न विद्यायामुपसंहारः । कुतः ।
वेधादीनामर्थानां विद्याभिन्नत्वात् ॥ २५ ॥

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात् कुशाच्छन्दःस्तु-
त्युपगानवत् तदुक्तम् ॥ २६ ॥

तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूयेत्यादिश्रुतिप्रोक्तायां पुण्यपापवि-
मोचनात्मिकायां तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः
पापकृत्यामिति विद्वत्त्यक्तपुण्यपापग्रहणभूतमुपायनमुपसंहियते ।
कुतः शाखान्तरीयोपायनशब्दस्य हानिशब्दशेषत्वात् । यथा कुशा
वानस्पत्या इति कुशानां वानस्पत्यत्वप्रकाशकवाक्यशेषतामौदुम्ब-
रा इति वाक्यं भजते, यथा च च्छन्दोभिः स्तुवीतेति वाक्यशेषतां
देवच्छन्दांसि पूर्वाणीतिवाक्यं भजते, यथा च हिरण्येन षोडशिनः
स्तोत्रमुपाकरोतीति वाक्यशेषतां समयाध्युषिते सूर्ये इति वाक्यं ग-
च्छति, यथा च ऋत्विज उपगायन्तीत्यस्य नाध्वर्युरुपगायतीति शेष-
तामापद्यते अपि तु वाक्यशेषः स्यादन्याय्यत्वाद्विकल्पस्येत्युक्तं
जैमिनिनापि ॥ २६ ॥

साम्पराये तर्तव्याभावात् तथा ह्यन्ये ॥ २७ ॥

शरीरादपक्रमणवेलायां निःशेषतया पापपुण्यहानिः । कुतः । श-
रीरवियोगात्पश्चात्ताऽयां तर्तव्यभोगाभावात् । एवमेवान्येऽधीयते-
अशरीरं वाच सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः, एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरी-
रात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिस्पद्यत इत्यादि ।

एवं सति देहवियोगसमये जात एव कर्मक्षयो विरजां नदीं तां मनसाप्येति तत्सुकृतदुष्कृते विधूनुते इति नदीतरणानन्तरं पठ्यते ॥ २७ ॥

छन्दत उभयाविरोधात् ॥ २८ ॥

विदुषः पुण्यं पापं कमात् सुहृद् दुर्हृच्च छन्दतः प्राप्नोति, एवमुभयाविरोधो भवति ॥ २८ ॥

गतेरर्थवत्त्वमुभयथान्यथा हि विरोधः ॥ २९ ॥

सुकृतदुष्कृतयोरविशेषतया निवृत्त्या गतेरर्थवत्त्वम् । यदि सुकृतमनुवर्तेत, तदा तत्फलभोगानन्तरमावृत्तिः स्यात् । एवं सत्यऽनावृत्तिश्चुतिविरोधो भवेत् ॥ २९ ॥

उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् ॥ ३० ॥

ब्रह्मोपासकस्य शरीरवियोगकाले सर्वकर्मक्षयेऽपि पन्था उपपन्नः । कुतः परं ज्योतिरूपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स तत्र पर्येति जश्नू क्रीडन् रममाण इत्यादिषु देहादिसम्बन्धलक्षणार्थोपलब्धेः । यथा भूपसंवकस्य भौमार्थसिद्धिस्तद्वत् । सस्थूलशरीरसर्वकर्मक्षयेऽपि विद्याप्रभावाद्भिषिष्टस्थानगमनार्थं सूक्ष्मशरीरमनुवर्तते । तद्वियोगानन्तरमुक्तश्रुतिप्राक्तं रूपं विद्वान् प्राप्य ब्रह्मभावापन्नो भवतीति भावः ॥ ३० ॥

अनियमः सर्वेषामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् ॥ ३१ ॥

उपकोसलविद्यापञ्चाग्निविद्यादिषु श्रूयमाणा गतिस्तद्विद्यावतामेवेति नियमो न, किं तु सा ब्रह्मोपासीनानां सर्वेषाम् । तथा हि गतेः सर्वसाधारणत्वे सति य एवमेतद्विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते तेर्चिषमभिसम्भवन्ति ।

अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः पणमासा उत्तरायणम् ।

तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यामविरोधः ॥ ३१ ॥

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॥ ३२ ॥

वसिष्ठादीनां त्वधिकारफलकर्मवशाद्यावदधिकारमवस्थितिः ॥ ३२ ॥

अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौ-

पसदवत् तदुक्तम् ॥ ३३ ॥

एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनगवहस्व-
मित्यक्षरसम्बन्धिनीनामस्थूलत्वादिधियां ब्रह्मविद्यासु सर्वासु परिग्र-
हः । कुतः सर्वत्राक्षरस्य ब्रह्मणः प्रधानस्य समानत्वाद्, गुणानां चा-
स्थूलत्वादीनां तत्स्वरूपानुसन्धानान्तर्भावाच्च । यथा जामदग्न्येऽहीने
पुरोडाशिनीषूपसत्सु सामवेदपठितस्य मन्त्रस्याऽग्नेर्वैर्होत्रमित्यादेर्या-
जुर्वेदिकेन स्वरेण प्रयोगः क्रियते । तदुक्तम्-गुणमुख्यव्यतिक्रमे तद-
र्थत्वान्मुख्येन वेदसंयोग इति ॥ ३३ ॥

इयदामननात् ॥ ३४ ॥

अस्थूलत्वादिविशेषितैरानन्दादिभिः सर्वोत्कृष्टब्रह्मचिन्तनाच्चे-
तोरियदानन्दादिकं सर्वत्रानुवर्तनीयम् । प्रधानानुवर्त्तिनोपि स-
र्वकर्मत्वादया यत्रोक्तास्तत्रानुसन्धेयाः ॥ ३४ ॥

अन्तरा भूतग्रामवत् स्वात्मनोन्यथा भेदानुपप-

त्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवत् ॥ ३५ ॥

ननु बृहदारण्यके यत्साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्त-
म्मे व्याचक्ष्वेत्युषस्तप्रश्ने यः प्राणेन प्राणिनि स ते आत्मा सर्वान्तर-
इत्यादिप्रतिवचनम् । तन्न अन्तरा स ते आत्मा सर्वान्तर इति देहाद्यन्त-
रत्वेन प्रत्यगात्मसम्बन्धुपदेशः, तस्यैव प्राणनादिहेतुत्वात् । तथैव
तत्र यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तम्मे व्याचक्ष्वेति
कहोलप्रश्ने योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येतित्यादिप्र-
तिवचनम् । तत्र तु परमात्मविषय उपदेश इति विद्याभेदः । इतरथा
प्रतिवचनभेदानुपपत्तिरिति चेत् न उभयत्र मुख्यस्यैव सर्वान्तर्या-
मिणः प्रश्नप्रतिवचनयोर्विषयत्वात् । यथा सखिद्यायां सतः पर-

आत्मनस्तत्तद्गुणप्रतिपादनाय भगवांस्त्वेव मे तद् ब्रवीतु भूय एवं
मा भगवान् विज्ञापयत्विति प्रश्नस्य एषोऽणिमेतदात्म्यमिदं सर्वं तत्
सत्यमिति प्रतिवचनस्य चावृत्तिर्हृदयते । तद्वदत्रापि वेद्यस्याशनाया-
द्यतीतत्वप्रतिपादनाय प्रश्नप्रतिवचनावृत्तिरूपपद्यते ॥ ३५ ॥

व्यतिहारो विशिषन्ति हीतरवत् ॥ ३६ ॥

सर्वप्राणिप्राणनादिहेतुत्वेन जीवाद्यावृत्तस्य परस्यानुसन्धा-
नमुपस्तवत्कदोहेनापि कार्यम्, तथाशनायाद्यतीतत्वेन जीवाद्यावृत्त-
स्य कहोलववुषस्तेनापि कार्यम्-एवमन्यान्यमनुसन्धानव्यत्ययः । एवं
सति जीवाद् ब्रह्म व्यावृत्तं भवति । यतो याज्ञवल्क्यप्रतिवचना-
न्युभयत्रैकं सर्वात्मानमुपास्यं विशिषन्ति, यथा सद्धिधायामेकमेव
सद्ब्रह्म सर्वाणि प्रतिवचनानि विशिषन्ति ॥ ३६ ॥

सैव हि सत्यादयः ॥ ३७ ॥

सैव सच्छब्दाभिहिता सेयं देवतैश्च तत्तेजः परस्यां देवतायामिति
प्रकृतैव श्रुतं यथा सोम्य मधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्तीत्यादिपर्याये-
ष्वनुवर्तते, ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यमिति प्रथमपर्यायपठिता एव
सत्यादयः सर्वेषु पर्यायेषूपसंहियन्ते ॥ ३७ ॥

कामादीतरत् तत्र चायतनादिभ्यः ॥ ३८ ॥

अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेदम दहरोस्मिन्-
न्तराकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तद्वेष्टव्यमित्युपक्रम्यैव आत्मापहतपा-
प्मेत्यादिना सत्यकामत्वादिगुणवतश्छान्दोग्ये स वा एष महानज
आत्मा योयं विज्ञानमयः प्राणेषु एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शेते
सर्वस्य वशी सर्वस्येशान इति वशिश्वादिगुणवतः परमात्मन उपा-
स्यत्वं वाजसनेयके च श्रूयते । इहोभयत्र विद्यैक्यं यतः, सत्यकाम-
त्वादि वाजसनेयके वशिश्वादि च छान्दोग्ये ग्रहीतव्यम् । कुतः ।
आयतनाद्यविशेषात् ॥ ३८ ॥

आदरादलोपः ॥ ३९ ॥

आदरादाज्ञातानां सत्यकामत्वादीनां प्रतिषेधो नास्ति, नेह ना-

नेति प्रतिषेधस्याब्रह्मात्मकपदार्थपरत्वात् ॥ ३९ ॥

उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ॥ ४० ॥

उक्तलक्षणाया ब्रह्मोपासनया ब्रह्मोपसम्पन्ने सर्वलोकेषु काम-
चारो भवति । ननु तत्तल्लोकप्राप्तिसङ्कल्पपूर्वकं तत्साधनानुष्ठानं विना
कुतः सर्वत्र कामचारः । तन्नोच्यते, उपसम्पत्तेरेव हेतोः । परं ज्यो-
तिरूपसम्पद्य स्त्रेन रूपेणाभिनिस्पद्यते स स्वराड् भवति तस्य सर्वेषु
लोकेषु कामचारा भवतीतिवचनात् ॥ ४० ॥

तन्निर्धारणानियमस्तददृष्टेः पृथग्यऽतिबन्धः

फलम् ॥ ४१ ॥

ओमित्येतदक्षरमुद्गीयमुपासीतेत्यादिकर्माङ्गाश्रयोपासनस्य क-
र्मस्वऽनियमः । कुतः । तेनोभौ कुन्तो यश्चैतदेवं वेद यश्च नैवं वेदेति
श्रुतौ तस्यानियमस्य दर्शनात् । अनुपासकस्यापि प्रणवेन कर्मा-
ङ्गभूतेन कर्माङ्गे कर्तृत्वश्रवणादुपासनस्य कर्मस्वऽनियतत्वं निश्ची-
यते । यतश्च कर्मफलानुपासनस्य पृथक् फलं यदेव विद्यया करोति
अद्वयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीत्युपलभ्यते ॥ ४१ ॥

प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ ४२ ॥

दहरस्य गुणितस्तत्तद्गुणविशिष्टतया गुणचिन्तनेपि चिन्तनमाव-
र्त्तनीयम् । इन्द्राय राज्ञे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेदिन्द्रायाभिरा-
जाय [इन्द्राय] स्वरान्न इति पुरोडाशप्रदानवत् । तदुक्तं नाना धा वे-
वता पृथग् ज्ञानादिति ॥ ४२ ॥

लिङ्गभूयस्त्वान्तद्धि बलीयस्तदपि ॥ ४३ ॥

मनश्चितो वाक्चितः प्राणचितश्चक्षुश्चितः श्रोत्रचितः कर्मेचि-
तोग्निचित इत्याद्यग्नयः यत्किञ्चेमानि मनसा सङ्कल्पयन्ति तेषामे-
व सा कृतिरिति तान्हेतानेवंविदे सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्त्य-
पि स्वपते इत्येवमादिलिङ्गानां बाहुल्याद्विद्यामयकत्वङ्गभूता एव ।
लिङ्ग हि प्रकरणाद् बलीयः । तदपि शेषलक्षणे उक्तं श्रुतिलिङ्गवा-
क्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समन्वाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षा-
दिति ॥ ४३ ॥

पूर्वविकल्पः प्रकरणात् स्यात् क्रियामानसवत् ॥ ४४ ॥

अथ पूर्वपक्षः । इष्टकाभिरग्निं चिनुत इति विहितस्य क्रियामय-
स्य पूर्वस्यैवायं विकल्पः प्रकरणात् स्यात् । लिङ्गस्यात्रार्थवादस्थ-
त्वेन बलीयस्त्वाभावात् उक्ता अग्नयः क्रियारूपा एव, मनोप्रहं गृ-
ह्णातीतिष्ठत् ॥ ४४ ॥

अतिदेशाच्च ॥ ४५ ॥

तेषामेकैक एव तावान् यावानसौ पूर्वं इति पूर्वस्याग्नेर्वीर्यं तेष्व-
तिदिश्यते । अतस्ते क्रियारूपा एव ॥ ४५ ॥

विद्यैव तु निर्धारणाद्दर्शनाच्च ॥ ४६ ॥

सिद्धान्ते विद्यात्मका एवेति । कुतः । ते हैते विद्याचिता एवेति नि-
र्धारणात् । अत्रैतेषामङ्गिनो विद्यामयकतोस्ते मनसाधीयन्त मनसा-
धीयन्त मनसैषु प्रहा अगृह्णन्त मनसास्तुवन्त मनसांसन् यतिकच्च
ब्रह्मे कर्म क्रियत इत्यादौ प्रतीतेश्च ॥ ४६ ॥

श्रुत्यादिवलीयस्त्वाच्च न बाधः ॥ ४७ ॥

ते हैते विद्याचिता एवेति श्रुतेः एवंविदे सर्वदा सर्वाणि भूतानि
चिन्वन्तीति लिङ्गस्य विद्यया हैवैते एवंविदक्षिता भवन्तीति वा-
क्यस्य च प्रकरणाद् बलीयस्त्वात् तेषामग्नीनां विद्यामयकत्व-
ङ्गताबाधो न ॥ ४७ ॥

अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद् दृष्टश्च

तदुक्तम् ॥ ४८ ॥

मनसैषु प्रहा अगृह्णन्तेत्यादिभ्योऽनुबन्धेभ्यः श्रुत्यादिभ्यश्च वि-
द्यामयकतुः पृथगेव, शाण्डिल्यादिविद्यान्तरपृथक्त्ववत् । तथा सति
विधिः परिकल्प्यते । दृष्टश्चानुवादसरूपे यदेव विद्यया करोतीत्यादौ
कल्प्यमानो विधिः । वचनानि त्वपूर्वत्वादित्युक्तं च ॥ ४८ ॥

न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्नाहि लोका-

पत्तिः ॥ ४९ ॥

मानसग्रहसामान्यादप्येषां न क्रियामयकत्वङ्गत्वम् । विद्यारूप-
त्वोपलब्धेः । स एष एव मृत्युर्य एतस्मिन् मण्डले पुरुषः अग्निर्वै मृत्यु-
रित्यग्न्यादित्यपुरुषयोर्मनःसादृश्ये न वैषम्यापगमः । नहि लोको गो-
तमाग्निरित्यग्नेर्लोकापत्तिः ॥ ४९ ॥

परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः ॥ ५० ॥

अयं वाव लोक एषोऽग्निचित इत्यनन्तरेण चास्य शब्दस्य मन-
श्चिदाद्यग्निविषयस्य ताद्विध्यं मनश्चिदादिदूषावेयानामग्न्यङ्गानां भूय-
स्त्वाद् षड्भूत्वात् तेषां क्रियाग्निसन्निधावनुबन्धः ॥ ५० ॥

एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ ५१ ॥

उपासनवेलायां ब्रह्मावस्थः प्रत्यगात्मा चिन्तनीयः, शरीरे तदा
तादृशस्यैवात्मनः सत्त्वादित्येके ॥ ५१ ॥

व्यतिरेकस्तद्भावभावित्वान्न तूपलब्धिवत् ॥ ५२ ॥

तन्न । ब्रह्माकाराद्विलक्षणो मुक्ताकारः प्रत्यगात्मा साधनकाले
ऽनुसन्धेयः, स्तादृशूपस्यैव मुक्तौ भावित्वात् ध्यानानुरूपपरमात्मप्रा-
प्तिवत् ॥ ५२ ॥

अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् ॥ ५३ ॥

ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतेत्येवमाद्या उद्गीथाङ्गप्रतिबद्धा
उपासना न स्वशाखास्वेव व्यवस्थिताः । अपि तु प्रतिवेदं सर्व-
शाखास्वेव प्रतिबध्यन्ते । कुतः । उद्गीथश्रुतेरविशेषात् ॥ ५३ ॥

मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः ॥ ५४ ॥

यथा कुटुररसीतिमन्त्रः यथा वा प्रयाजाः, तद्वदन्यप्रोक्ताना-
मुपासनानामितरत्र योगेऽविरोधः ॥ ५४ ॥

भूमनः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा हि दर्शयति ॥ ५५ ॥

बभ्रवानरावद्यायां समप्रोपासनस्य प्रशस्तता यथा पौर्णमासा-

दीनां साङ्गानामेकः प्रयोगः, एवं मूर्खा ते व्यपत्तिष्यन्मां नागमिष्य
इत्यादिका प्रत्यङ्गमुपासने दोषं भुवती समस्तोपासनस्य प्रशस्ततां
दर्शयति श्रुतिः ॥ ५५ ॥

नाना शब्दादिभेदात् ॥ ५६ ॥

शाण्डिल्यविद्यादीनां नानात्वम् । कुतः । तत्तच्छब्दादिभेदात् ॥ ५६ ॥

विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् ॥ ५७ ॥

विद्याभेद उक्तस्तद्गानुष्ठानविकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् ॥ ५७ ॥

काम्यास्तु यथाकामं समुर्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्व-

भावात् ॥ ५८ ॥

ब्रह्मप्राप्तिव्यतिरिक्तफलानुष्ठाने ऽनियमो, नियमप्रयोजकपूर्वो-
क्तहेत्वभावात् ॥ ५८ ॥

अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॥ ५९ ॥

बहुभिलिङ्गैः कर्माङ्गाभितानामुद्गीथादिविद्यानां नियमेन कर्म-
सूपादानमित्याक्षिपति । उद्गीथादिष्वभिधानां विद्यानामुद्गी-
थादिवदङ्गभावः ॥ ५९ ॥

शिष्टेश्च ॥ ६० ॥

उद्गीथमुपासीतेति शासनाब्धोपादाननियमः ॥ ६० ॥

समाहारात् ॥ ६१ ॥

होतृपदनाद्धैवापि दुरुद्धीयमनुसमाहरतीति प्रणवोद्गीथयोरै-
क्येन सम्पादनाच्च ॥ ६१ ॥

गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥ ६२ ॥

तेनेयं त्रयी वर्तते इति गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥ ६२ ॥

न वा तत्सहभावाश्रुतेः ॥ ६३ ॥

नाङ्गाभितानां विद्यानामङ्गवत् क्रतुसूपादाननियमः, कत्वङ्गभा-

वाश्रवणात् ॥ ६३ ॥

दर्शनाच्च ॥ ६४ ॥

एवंविद्धवै श्रद्धा यन्नं यजमानं सर्वांश्चार्त्विजोऽभिरक्षतीति श्रुतौ
वेदनानियततादर्शनाच्च ॥ ६४ ॥

इति श्रीमद्भगवन्निम्बार्कविरचिते शारीरकमीमांसावाक्यार्थे
वेदान्तपारिजातसौरभे तृतीयाध्यायस्य
तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः ॥ १ ॥

ब्रह्मप्राप्तिर्विद्यातः, ब्रह्मविदामेति परमित्यादिशब्दादिति भगवान् बादरायणो मन्यते ॥ १ ॥

शेषत्वात् पुरुषार्थवादो यथान्येष्विति जैमिनिः ॥ २ ॥

कर्माङ्गभूतकर्तृसंस्कारद्वारेण विद्यायाः कर्माङ्गत्वम् । कर्तुः कर्म-
शेषत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः । यथा पर्णमयीद्रव्यादिष्वपापश्लोक-
श्रवणादिफलश्रुति, सन्नद्धदिति जैमिनिर्मन्यते ॥ २ ॥

आचारदर्शनात् ॥ ३ ॥

जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे इत्यादिश्रुतिभ्यो जनका-
दीनामाचारदर्शनात् ॥ ३ ॥

तच्छ्रुतेः ॥ ४ ॥

यदेव विद्यया करोति श्रद्धबोपनिषदा तदेव वीर्यवस्तरं भवतीति
विद्यायाः कर्मोपयोगित्वस्य श्रुतेः ॥ ४ ॥

समन्वारम्भणात् ॥ ५ ॥

तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते इति विद्याकर्मणोः साहित्यदर्शनाच्च ॥ ५ ॥

तद्वतो विधानात् ॥ ६ ॥

विद्यावतः आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मा-
तिशेषेणाभिसमावृत्य स्वं कुटुम्बं शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयान इति
कर्मविधानाच्च ॥ ६ ॥

नियमाच्च ॥ ७ ॥

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समा इत्यादिनिममाच्च ॥ ७ ॥

अधिकोपदेशात् तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॥ ८ ॥

तत्रोच्यते। जीवात् कर्तुरधिकस्य सर्वेश्वरस्य सर्वनियन्तुर्वैद्य-
त्वेनोपदेशात् पुरुषार्थोऽत इति भगवतो बादरायणस्य मतम् । एष
सर्वेश्वरः अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः
तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि सर्वं वेदा यत्पदमामनन्तीत्यादितद्-
दर्शनात् ॥ ८ ॥

तुल्यं तु दर्शनम् ॥ ९ ॥

विद्याया अकर्माङ्गत्वेऽपि किमर्था वयमध्येष्यामहे किमर्था व-
शं यक्ष्यामहे इत्यादिदर्शनं तुल्यम् ॥ ९ ॥

असार्वत्रिकी ॥ १० ॥

यदेव विद्ययेति श्रुतिर्न सर्वविद्याविषया ॥ १० ॥

विभागः शतवत् ॥ ११ ॥

तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते इत्यत्र फलद्वयनिमित्तशतविभाग-
षड्विभागो ज्ञेयः ॥ ११ ॥

अध्ययनमात्रवतः ॥ १२ ॥

आचार्यकुलाद्वेदमधीत्येव त्वध्ययनमात्रवतः कर्म विधीय-
ते ॥ १२ ॥

नाविशेषात् ॥ १३ ॥

नियमवाक्यस्यापि नियमेन विद्वद्विषयकत्वायोगात् ॥ १३ ॥

स्तुतयेनुमतिर्वा ॥ १४ ॥

विद्यास्तुतये विदुषः कुर्वन्नेवेह कर्माणीति कर्मानुष्ठा क्रियते ॥ १४ ॥

कामकारेण चैके ॥ १५ ॥

किं प्रजया करिष्यामो येषां नोयमात्मायं लोक इत्येके विदुषां
स्वेच्छया गार्हस्थ्यत्यागमत एवाऽधीयते ॥ १५ ॥

उपमर्दं च ॥ १६ ॥

अत एव विद्यया कर्मोपमर्दं च क्षीयन्ते चास्य कर्माणि त-
स्मिन् दृष्टे परावर इत्यादिना पठन्ति ॥ १६ ॥

ऊर्ध्वरेतःसु च शब्दे हि ॥ १७ ॥

ऊर्ध्वरेतःस्वाऽऽश्रमेषु विद्यादर्शनाच्च तस्याः स्वातन्त्र्यं निश्चीय-
ते । ते तु त्रयो धर्मस्कन्धा इत्यादिशब्दे दृश्यन्ते ॥ १७ ॥

परामर्शं जैमिनिरचोदनाच्चापवदति हि ॥ १८ ॥

त्रयो धर्मस्कन्धा इत्यादौ तेषामाश्रमाणामनुवादमात्रम्, विधा-
यकशब्दाभावात् । वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्रासयते इत्याश्रमा-
न्तरापवादश्रवणाच्चाश्रमान्तरमननुष्ठेयमिति जैमिनिः ॥ १८ ॥

अनुष्ठेयं वादरायणः साम्यश्रुतेः ॥ १९ ॥

गार्हस्थ्येनाश्रमान्तरस्यानुवादवाक्ये तुल्यत्वश्रवणात् तदनुष्ठेय-
मिति भगवान् वादरायणो मन्यते ॥ १९ ॥

विधिर्वा धारणवत् ॥ २० ॥

विधिरेवास्ति यथादिष्टाग्निहोत्रे श्रूयते अधस्तात् समिधं धार-
यन्ननुद्रवेदुपरि हि देवेभ्यो धारयतीति वाक्यं भित्तोपरिधार-
णमपूर्वत्वाद्विधीयते, तद्वत् ॥ २० ॥

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॥ २१ ॥

स एष रसानां रसतम इत्यादिकर्माङ्गेद्रीयादिस्तुतिमात्रम्, त-
त्सम्बन्धितया रसतमत्वादेरुपादानादिति चेन्न, अप्राप्तत्वादुद्गीथा-
दिषु रसतमत्वादिदृष्टिविधानम् ॥ २१ ॥

भावशब्दाच्च ॥ २२ ॥

उद्गीथमुपासीतेत्यादिविधिशब्दाच्च ॥ २२ ॥

पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ २३ ॥

वेदान्तेष्वारख्यानश्रुतयः पारिप्लवार्था इति न मन्तव्यम् पारि-
प्लवमाचक्षीतेत्युक्त्वा मनुर्वैवस्वतो राजेत्यादिना कासाञ्चिद्विशे-
षितत्वात् ॥ २३ ॥

तथा चैकवाक्यतोपबन्धात् ॥ २४ ॥

एवं सत्यन्यासां द्रष्टव्य इत्यादिविध्यैकवाक्यतयोपबन्धात् ता
विद्यार्थाः ॥ २४ ॥

अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॥ २५ ॥

ब्रह्मनिष्ठोऽमृतत्वमेतीत्यादिश्रुतेरुर्ध्वरेतःसु अग्नीन्धनाद्यनपेक्षा वि-
द्यास्ति ॥ २५ ॥

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ॥ २६ ॥

तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेनेत्यादिश्रुतेर्गमने-
ऽश्ववद्विद्या स्वोत्पत्तौ साधनभूतानि सर्वाणि कर्माण्यपेक्षते ॥ २६ ॥

शमदमाद्युपेतः स्यात् तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया

तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ॥ २७ ॥

ब्रह्मजिज्ञासुर्विद्याङ्गभूतस्वाश्रमकर्मणा विद्यानिष्पत्तिसंभवेऽपि
शमदमाद्युपेतः स्यात् तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिभुः स-
माहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येदिति विद्याङ्गतया शमादिविधेस्ते-
षामवश्यानुष्ठेयत्वात् ॥ २७ ॥

सर्वज्ञानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ॥ २८ ॥

न ह वा एवं विवि-किञ्चनानन्नं भवतीति सर्वज्ञानुज्ञानं प्राणा-
त्ययापत्तावेव प्राणात्यये चाक्रायणो हीभ्योच्छिष्टं भक्षणं कृतवांस्तस्य
श्रुतौ दर्शनात् ॥ २८ ॥

अबाधाच्च ॥ २९ ॥

आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिरित्यस्याबाधाच्च ॥ २९ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ ३० ॥

जीवितात्ययमापन्नो योजनमस्ति यतस्ततः ।
लिप्यते न स पापेन पद्मपद्ममिवाम्भसा ॥
इति स्मर्यते च ॥ ३० ॥

शब्दाश्चातोऽकामकारे ॥ ३१ ॥

अत एव तस्माद्ब्राह्मणः सुरां न पिबेदिति शब्दो यथेष्टाचारनिवृ-
त्तौ वर्तते ॥ ३१ ॥

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ३२ ॥

यद्विद्याङ्गं यज्ञादि तदमुमुक्षुणा चाश्रमकर्मत्वेनाप्यनुष्ठेयं यावज्जी-
वमग्निहोत्रं जुहोतीति विहितत्वात् ॥ ३२ ॥

सहकारित्वेन च ॥ ३३ ॥

विद्यासहकारित्वेनापि विविदिषन्ति यज्ञेनेत्यादिना यज्ञादेर्वि-
हितत्वान्मुमुक्षुणाप्यनुष्ठेयं संयोगपृथक्कनोभयार्थत्वसम्भवात् ॥ ३३ ॥

सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात् ॥ ३४ ॥

उभयार्थतया ते एव यज्ञादयो बोध्याः । उभयत्रैकरूपकर्मप्रत्य-
भिज्ञानात् ॥ ३४ ॥

अनभिभवं च दर्शयति ॥ ३५ ॥

धर्मेण पापमपनुदतीति श्रुतिः प्रसिद्धैर्यज्ञादिभिरेव विद्याभि-
भवहेतुभूतपापपनयनेन विद्याया अनभिभवं दर्शयति ॥ ३५ ॥

अन्तरा चापि तु तददृष्टेः ॥ ३६ ॥

आश्रममन्तरा वर्तमानानामपि विद्याधिकोरोस्ति रैकादेर्विद्यानि-
ष्ठत्वं दृश्यं दर्शनात् ॥ ३६ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ ३७ ॥

जण्येनैव तु संसिद्धेर्ब्राह्मणो नात्र संशयः ।
कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥
इति तेषामपि जपादिना विद्यानुग्रहः स्मर्यते ॥ ३७ ॥

विशेषानुग्रहश्च ॥ ३८ ॥

जन्मान्तरीयेणापि साधनविशेषेण विद्यानुग्रहः स्मर्यते च ।
अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिमिति ॥ ३८ ॥

अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गात् ॥ ३९ ॥

अन्तरापवर्तित्वादाश्रमवर्तित्वं ज्यायः अनाश्रमी न तिष्ठेत् त्विति
लिङ्गाच्च ॥ ३९ ॥

तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमात्त-

द्रूपाभावेभ्यः ॥ ४० ॥

प्राप्तोर्ध्वरेतोभावस्याभावस्तु नोपपद्यते इति जैमिनेरपि सम्मतं
वचनाभावान्निमित्ताभावाच्छिष्टाचाराभावाच्च ॥ ४० ॥

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात् तदयोगात् ॥ ४१ ॥

अधिकारिलक्षणे निर्णीतं प्रायश्चित्तं नैष्ठिकस्य न सम्भवति त-
स्य तदयोगात् ।

आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते द्विजः ।

प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुद्धेत् स आत्महा ॥ इति स्मृतेः ॥ ४१ ॥

उपपूर्वपपि त्वेके भावमशनवत् तदुक्तम् ॥ ४२ ॥

एके तु नैष्ठिकस्य ब्रह्मचर्यच्यवनमुपपातकमतस्तत्र प्रायश्चित्तं
मन्यन्ते उपकुर्वाणवत् तस्य ब्रह्मचारित्वाविशेषात् । मध्वशनादिवत्
तदुक्तमुत्तरेषामविरोधीति ॥ ४२ ॥

वहिस्तृभयथापि स्मृतेराचाराच्च ॥ ४३ ॥

नैष्ठिकादीनां स्वाश्रमप्रच्युतेर्महापातकत्वमुपपातकत्वं वाऽस्तुभ-

थापि ते ब्रह्मविद्याधिकाराद्बहिर्भूताः प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन
शुद्ध्येत् स आत्महेति स्मृतेः शिष्टाचराच्च ॥ ४३ ॥

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ४४ ॥

कर्माङ्गाश्रितमुपासनं यजमानकर्तृकमित्यात्रेयः । यदेव विद्य-
येति फलश्रुतेः ॥ ४४ ॥

आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रीयते ॥ ४५ ॥

कर्माङ्गाश्रितमुपासनमृत्विक्कर्तृकं तस्य कर्मणे क्रीतत्वात् ॥ ४५ ॥

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो वि-

ध्यादिवत् ॥ ४६ ॥

तस्माद् ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेद्बाल्यं च पा-
ण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिरित्यत्र मननशीले मौनपदप्रवृत्तिसंभवेश्च
पक्षेण प्रकृष्टमननशीले प्रयोगदर्शनात् । पाण्डित्यबाल्ययोरपेक्षया तृती-
यं सहकार्यन्तरं मानं विधीयते यज्ञादिवत् शमादिवच्च ॥ ४६ ॥

कृत्स्नभावात् तु गृहिणोपसंहारः ॥ ४७ ॥

स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते न च पुन-
रावर्तते इति गृहिणोपसंहारः सर्वाश्रमधर्मसङ्गात्वात् सर्वधर्मप्रदर्श-
नार्थः ॥ ४७ ॥

मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॥ ४८ ॥

तथैतस्मिन् वाक्येपि मौनोपदेशः सर्वधर्मप्रदर्शनार्थः । मौनोपदेश-
वज्जयो धर्मस्कन्धा इत्यादिना सर्वाश्रमधर्मापदेशात् ॥ ४८ ॥

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥ ४९ ॥

पाण्डित्यप्रयुक्तस्वमाहात्म्याद्यनाविष्कुर्वन् बाल्येन निरहङ्कारभा-
वेन वर्तेत तस्यैवान्वयसम्भवात् ॥ ४९ ॥

ऐहिकमप्रस्तुते प्रतिबन्धे तदर्शनात् ॥ ५० ॥

असति प्रतिबन्धे ऐहिकं विद्याजन्म तस्मिन् सत्यामुष्मिकं
मृत्युप्रोतां नाचिकेतोऽथ लब्ध्वा विद्यामित्यादौ तदर्शनात् ॥ ५० ॥

एवं मुक्तिफलाऽनियमस्तदवस्थावधृतेस्तद-

वस्थावधृतेः ॥ ५१ ॥

तथा मुक्तिफलाऽनियमस्तस्य तावदेव चिरमिति वचनात् ॥ ५१ ॥

इति श्रीमद्भगवन्निम्बार्कविरचिते शारीरकमीमांसावाक्यार्थे

वेदान्तपारिजातसौरभे तृतीयाध्यायस्य

चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

समाप्तश्च तृतीयाध्यायः ।

चतुर्थेऽध्याये प्रथमः पादः ।

आवृत्तिसकृदुपदेशात् ॥ १ ॥

असकृत् साधनावृत्तिः कर्तव्या श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य
इत्यादिब्रह्मदर्शनायोपदेशात् ॥ १ ॥

लिङ्गाच्च ॥ २ ॥

अध्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनञ्जय इति स्मृतेश्च ॥ २ ॥

आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ ३ ॥

एष मे आत्मेति पूर्वं उपगच्छन्ति । एष ते आत्मेति च शिष्यानु-
पदिशन्ति । अतो मुमुक्षुणा परमपुरुषः स्वस्यात्मत्वेन ध्येयः ॥ ३ ॥

न प्रतीकेन हि सः ॥ ४ ॥

प्रतीके त्वात्मानुसन्धानं न कार्यं न स उपासितुरात्मा ॥ ४ ॥

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ५ ॥

मन आदौ ब्रह्मदृष्टिर्युक्तैव न तु ब्रह्मणि मन आदिदृष्टिर्ब्रह्मण उ-
कर्षात् ॥ ५ ॥

आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॥ ६ ॥

य एवासौ तपति तमुद्गीथमुपासीतेत्याद्युपासनेपूद्गीथादिष्वादि-
त्यादिमतयः कर्तव्या आदित्यादेरुत्कर्षोपपत्तेः ॥ ६ ॥

आसीनः सम्भवात् ॥ ७ ॥

आसीन एवोपासनमनुतिष्ठेत् तस्यैव तत्सम्भवात् ॥ ७ ॥

ध्यानाच्च ॥ ८ ॥

उपासनस्य ध्यानरूपत्वादासीन एव तदनुतिष्ठत् ॥ ८ ॥

अचलत्वं चापेक्ष्य ॥ ९ ॥

ध्यायतीव पृथिवीत्यत्राचलत्वमपेक्ष्य ध्यायतिप्रयोगो वर्तते अत आसीन एवोपासनमनुतिष्ठेत् ॥ ९ ॥

स्मरन्ति च ॥ १० ॥

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्येत्यादिस्मरन्ति च ॥ १० ॥

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥ ११ ॥

यत्र चित्तैकाग्र्यं तत्रोपासीत तदतिरिक्तदेशादिविशेषाश्रवणात् ॥ ११ ॥

आप्रयाणात्तत्रापि हि दृष्टम् ॥ १२ ॥

उपासनमाप्रयाणात् कार्यं यतस्तत्रापि स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषमित्यादौ तद्दृष्टम् ॥ १२ ॥

तदधिगमे उत्तरपूर्वाद्ययोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् ॥ १३ ॥

विदुष उत्तरपूर्वयोरक्षययोरश्लेषविनाशौ भवतः । कुत एवं विदिपापं कर्म न श्लिष्यते अस्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्त इति व्यपदेशात् ॥ १३ ॥

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥ १४ ॥

पुण्यस्य काम्यकर्मणोपि अघवन्मुक्तिविरोधित्वाद्युत्तरस्याश्लेषः पूर्वस्य विनाश एव उत्तरपूर्वयोरश्लेषविनाशानन्तरं देहपाते सति मुक्तिरेव ॥ १४ ॥

अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः ॥ १५ ॥

विद्याप्राप्तौ पूर्वं पापपुण्येऽप्रवृत्तफले एव क्षीयेते कुतस्तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षे अथ सम्पत्स्ये इति शरीरपातावधि श्रवणात् ॥ १५ ॥

अग्निहोत्रादि तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् ॥ १६ ॥

विद्ययाग्निहोत्रदानतपआदीनां स्वाश्रमकर्मणां निवृत्तिशङ्का नास्ति
विद्यापोषकत्वादनुष्ठेयान्येव यज्ञादिश्रुतौ तेषां विद्योत्पादकत्वद-
र्शनात् ॥ १६ ॥

अतोऽन्यापि ह्येकेषामुभयोः ॥ १७ ॥

अस्मात् प्राप्तविषयात् कर्मणो विद्योत्पादकादिरूपादन्याप्यलब्ध-
विषया कृत्यास्ति तद्विषयमेकेषां सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृ-
त्यामित्युभयोः पुण्यपापयोर्विभागवचनम् ॥ १७ ॥

यदेव विद्ययेति हि ॥ १८ ॥

कर्मणः प्रबलत्वदुर्बलत्वसूचनार्थमिदमुच्यते यदेव वि-
द्ययेति हि ॥ १७ ॥

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाथ सम्पद्यते ॥ १९ ॥

विद्वानारब्धकार्ये तु सुकृतदुष्कृते भोगेन क्षपयित्वा ब्रह्म सं-
पद्यते ॥ १९ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीर्वाणविरचिते शारीरकमीमांसावाक्यार्थे
वेदान्तपारिजातसौरभे चतुर्थाध्यायस्य
प्रथमः पादः ॥ १ ॥

चतुर्थाध्याये द्वितीयः पादः ।

वाङ् मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ १ ॥

वाङ् मनसि सम्पद्यत इति वागिन्द्रियस्य मनसि संयोगरूपा
सम्पत्तिरुच्यते वागिन्द्रिये उपरते ऽपि मनःप्रवृत्तिदर्शनाद् वाङ्
मनसि सम्पद्यते इति शब्दाच्च ॥ १ ॥

अत एव सर्वाण्यनु ॥ २ ॥

वाचमनु सर्वाण्यपीन्द्रियाणि मनसि सम्पद्यन्ते तथा दर्शनादि-
न्द्रियैर्मनसि सम्पद्यमानैरिति शब्दाच्च ॥ २ ॥

तन्मनः प्राणः उत्तरात् ॥ ३ ॥

तच्च प्राणेन संयुज्यते मनः प्राण इत्युत्तरशब्दात् ॥ ३ ॥

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ ४ ॥

प्राणो जीवेन संयुज्यते कुत एवमेव ममात्मानमन्तकाले सर्वे प्रा-
णा अभिसमायान्ति तमुत्क्रामन्तं प्राणोनुत्क्रामति कस्मिन् वा प्रति-
ष्ठिते प्रतिष्ठितः स्यामिति तदुपगमादिबोधकवाक्येभ्यः जीवसंयुक्तस्य
प्राणस्य तेजसि सम्पत्तिरिति फलितार्थः ॥ ४ ॥

भूतेषु तच्छ्रुतेः ॥ ५ ॥

सा च जीवसंयुक्तस्य तस्य तेजःसहितेषु भूतेषु भवति पृथिवीमय
आपोमयो वायुमय आकाशमयस्तेजोमय इति सञ्चरतो जीवस्य
सर्वभूतमयत्वश्रवणात् ॥ ५ ॥

नैकस्मिन् दर्शयतो हि ॥ ६ ॥

एकस्मिन्स्तु सा न सम्भवति तासां त्रिवृत्तमेकैकां करवाणि ना-
नावीर्याः पृथग्भूतास्ततस्ते संहतिं विना नाशक्नुवन् प्रजाः स्रष्टुमसमा-
गम्य कृत्स्नश इति श्रुतिस्मृती एकैकस्य कार्योक्षमत्वं दर्शयतः ॥ ६ ॥

समानाचाऽऽसृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य ॥ ७ ॥

शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्द्धानमाभिनिःसृतैका तयो-
ध्वमापन्नमृतत्वमेति विश्वगन्या उत्क्रमणे भवन्तीति नाडीविशेषे-
ण विदुषोऽप्युत्क्रम्य गतिः श्रूयते । एवं सति विदुषो नाडीप्रवेश-
लक्षणगत्युपक्रमात् प्रागुत्क्रान्तिः समानैव । यत्तु यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते
क्वामा येस्य हृदि स्थिताः अथ मर्त्योऽमृतो भवतीति विदुष इहैवा-
ऽमृतत्वं श्रूयते तद्देहेन्द्रियादिसम्बन्धमदग्ध्वैवोत्तरपूर्वाद्याश्लेषविना-
शलक्षणमुपपद्यते ॥ ७ ॥

तदापीतेः संसारव्यपदेशात् ॥ ८ ॥

तदमृतत्वं देहसम्बन्धमदग्ध्वैव बोध्यम् । कुतः तस्य तावदेव
चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्य इति आविमुक्तेः संसारव्यप-
देशात् ॥ ८ ॥

सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥ ९ ॥

सूक्ष्मं शरीरमनुवर्त्तते विदुषस्तं प्रति ब्रूयात् सत्यं ब्रूयादिति प्रमा-
णतस्तद्भावोपलब्धेः ॥ ९ ॥

नोपमर्देनातः ॥ १० ॥

अतोऽथ मर्त्योऽमृतो भवतीति देहसम्बन्धोपमर्देनाऽमृतत्वं
वदति ॥ १० ॥

अस्यैव चोपपत्तेरुष्मा ॥ ११ ॥

स्थूलदेहे सूक्ष्मदेहस्यैव धर्मभूतः ऊष्मोपलभ्यते तस्मिन्नसति
तदनुपलब्धेरित्युपपत्तेः ॥ ११ ॥

प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात् स्पष्टो ह्येकेषाम् ॥ १२ ॥

अथाकामयमानो योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न त-
स्य प्राणा उत्क्रामन्तीति विप्रतिषेधाद्विदुष उत्क्रान्तिरनुपपन्नेति
चेन्नायं विरोधः । यतोऽयं प्राणानामुत्क्रान्तिप्रतिषेधः प्रकृताच्छरी-
रात् न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्तीति स्पष्ट एकेषां पाठे तस्मादेव तेषा-
मुत्क्रान्तिप्रतिषेधः श्रूयते ॥ १२ ॥

स्मर्यते च ॥ १३ ॥

सन्निरुद्धस्तु तेनात्मा सर्वेष्वायतनेषु वै ।
जगाम भित्वा मूर्द्धानं दिवमभ्युत्पपातह ॥
इति विदुष उक्तातिः स्मर्यते ॥ १३ ॥

तानि परे तथाह्याह ॥ १४ ॥

तेजःप्रभृतिभूतसूक्ष्माणि परस्मिन् सम्पद्यन्ते । तेजः परस्यां देव-
तायामित्याह श्रुतिः ॥ १४ ॥

अविभागो वचनात् ॥ १५ ॥

तेषां वागादिभूतसूक्ष्मान्तानां परेऽविभागस्तादात्म्यापत्तिः । भि-
द्येते चासां नामरूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते इति वचनात् ॥ १५ ॥

तदोकोऽग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्

तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः

शताधिकया ॥ १६ ॥

शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्द्धानमभिनिःसृतैका तयो-
र्ध्वमाऽऽयन्नमृतत्वमेतीति श्रुत्युक्ता नाडी वर्त्तते । तां विद्यासामर्थ्यात्
तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च प्रसन्नेन वेद्येनानुगृहीतो यदा भवति तत-
स्तस्योको हृदयमग्रज्वलनं भवति तदा परमेश्वरप्रकाशितद्वारस्तां
विदित्वा विद्वान् तथा निष्क्रामति ॥ १६ ॥

रश्म्यनुसारी ॥ १७ ॥

विद्वान् मूर्द्धन्यथा नास्ति निष्क्रम्य सूर्य रश्मीननुसार्येवोर्ध्वं ग-
च्छति तैरेव रश्मिभिरित्यवधारणात् ॥ १७ ॥

निशि नेति चेन्न सम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वाद्

दर्शयति च ॥ १८ ॥

निशि मृतस्य विदुषो न परप्राप्तिरिति न वाच्यं यावद्देहभावि-

त्वाद्दर्शयति च । निशि मृतस्य विदुषो न परप्राप्तिरिति न वाच्यं या-
वद्देहभाविकर्मसम्बन्धापगमात् तस्मात् तत्प्राप्तिः स्यादेव तस्य ताव-
देव चिरं यावन्न विमोक्षये अथ सम्पत्स्ये इति श्रुतेः ॥ १८ ॥

अतश्चायनेऽपि दक्षिणे ॥ १९ ॥

उक्तहेतोर्दक्षिणायनेऽपि मृतस्य विदुषो ब्राह्मप्राप्तिः ॥ १९ ॥

योगिनः प्रति स्मर्यते स्मार्ते चैते ॥ २० ॥

यत्र काले त्वनावृत्तिरित्यादिना च योगिनः प्रति सृतिद्वयं स्मर्य-
ते ते चैते स्मरणार्हे अतो न कालविशेषनियमः ॥ २० ॥

इति श्रीमद्भगवन्निम्बार्कविरचिते शारीरकमीमांसावाक्यार्थे
वेदान्तपारिजातसौरभे चतुर्थाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

चतुर्थाध्याये तृतीयः पादः ।

अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॥ १ ॥

एक एव मार्गोऽर्चिरादिर्ज्ञेयोऽतस्तेनैव विद्वांसो गच्छन्ति ते अर्चिषमेवाभिसम्भवन्ति अर्चिषोऽहरह आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान् षडुदङ्गेति मांसांस्तान्मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एतान् ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तनावर्तन्ते इति छान्दोग्ये तेर्चिषमभिसम्भवन्ति अर्चिषोहरह आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान् षडुदङ्गादित्यमेति मासेभ्यो देवलोकं देवलोकादादित्यमादित्याद्वैद्युतं तान् वैद्युतात् पुरुषोऽमानव एत्य ब्रह्मलोकान् गमयतीति बृहदारण्ये अन्यत्रापि तथैव प्रसिद्धेः ॥ १ ॥

वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॥ २ ॥

छान्दोग्यश्रुतिर्पाठतात् संवत्सरादूर्ध्वमादित्यात् पूर्वमाग्निलोकमागच्छति स वायुलोकमिति कौषीतकिश्रुत्युक्तं वायुमभिसम्भवन्ति अविशेषविशेषाभ्याम् अग्निलोकमागच्छति स वायुलोकमित्यत्र वायोरविशेषणोपादिष्टत्वात् तस्मै तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य खं तेनस ऊर्ध्वमाक्रमते स आदित्यमागच्छतीत्यत्र विशेषावगमाच्च ॥ २ ॥

तडितोधिवरुणः सम्बन्धात् ॥ ३ ॥

स एतं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति स वायुलोकं स वरुणलोकं स आदित्यलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोकमिति कौषीतकिश्रुत्युक्तो वरुणश्चन्द्रमसो विद्युतमिति छान्दोग्यश्रुत्युक्तविद्युत उपरि तेजो विद्युद्वरुणसम्बन्धादिन्द्रप्रजापती च तदग्रे योज्यौ ॥ ३ ॥

आतिवाहिकास्तलिङ्गात् ॥ ४ ॥

अर्चिरादयो गन्तृणां गमयितारः स एतान् ब्रह्म गमयतीत्यमानव-

स्य गमयितृत्वश्रवणात् पूर्वेषामपि गमयितृत्वं गम्यते ॥ ४ ॥

वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥ ५ ॥

विद्युत उपरिष्ठादमानवेनैव विद्वान्नीयते वरुणादयस्तु साहित्येनो-
पकारकाः ॥ ५ ॥

कार्यं वादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ ६ ॥

अर्चिरादिगणः कार्यं ब्रह्म तदुपासकान्नयति कार्यस्य ब्रह्मण एव
गत्युपपत्तेरिति वादरिर्मन्यते ॥ ६ ॥

विशेषितत्वाच्च ॥ ७ ॥

तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावन्तो वसन्तीति लोकशब्दबहुवचनाभ्य
विशेषितत्वाच्च ॥ ७ ॥

सामीप्यात् तु तद्व्यदेशः ॥ ८ ॥

प्रथमजत्वेन ब्रह्मसामीप्यात्तु ब्रह्म गमयतीति व्यपदेश उपपद्यते ॥८॥

कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात् ॥ ९ ॥

कार्यब्रह्मलोकनाशे कार्यब्रह्मणा सह कार्यब्रह्मणः परं प्राप्नोति ते
ब्रह्मलोके तु परान्तकाले पराश्रुतात् परिमुच्यन्ति सर्वे इत्यभिधानात् ॥९॥

स्मृतेश्च ॥ १० ॥

ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे परस्यान्ते कृतात्मानः प्र-
विशन्ति परं पदमिति स्मृतेश्चोक्तार्थोवगम्यते ॥ १० ॥

परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॥ ११ ॥

परं ब्रह्म नयति एतान् ब्रह्म गमयतीति ब्रह्मशब्दस्य परस्मिन्
मुख्यत्वात् ॥ ११ ॥

दर्शनाच्च ॥ १२ ॥

परं ज्योतिरूपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्यद्यते इति परप्राप्यत्वव-
र्शनाच्च ॥ १२ ॥

न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिसन्धिः ॥ १३ ॥

प्रजापतेः सभां वेश्म प्रपद्ये इत्ययं प्राप्तिसङ्कल्पः कार्यब्रह्मविषय-
को न किन्तु परमात्मविषयकस्तस्यैवाधिकारात् ॥ १३ ॥

अप्रतीकालम्बनान्नयतीति वादरायण उभयथा दोषात्

तत्क्रतुश्च ॥ १४ ॥

अर्चिरादिगणः प्रतीकालम्बनव्यतिरिक्तात् परब्रह्मोपासकान् ब्र-
ह्मात्मकतयाऽक्षरस्व रूपोपासकांश्च परं ब्रह्म नयति कुत उभयथा दो-
षात् कार्योपासकान्नयतीत्यत्रास्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुप-
सम्पद्येत्यादिश्रुतिव्याकोपः स्यात् परोपासीनानेव नयतीति नियमे
तु तद्य इत्थंविदुष्यं चेमेरण्ये श्रद्धां तप इत्युपासते तेर्चिषमभिसम्भ-
वन्तीति श्रुतिव्याकोपः स्यात् तस्माद्यथाक्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भव-
ति तथैतः प्रेत्य भवतीत्यादिश्रुतेस्तत्क्रतुस्तथैव प्राप्नोतीति सिद्धा-
न्तो भगवान् वादण्यणो मन्यते ॥ १४ ॥

विशेषं च दर्शयति ॥ १५ ॥

यावन्नाम्नोगतं तत्रास्य यथा कामचारो भवतीत्यादिका श्रुतिः
प्रतीकोपासकस्य गत्यनपेक्ष्यं फलविशेषं च दर्शयति ॥ १५ ॥

इति श्रीमद्भगवद्भिम्बार्कविरचिते शारीरकमीमांसावाक्यार्थे

वेदान्तपारिजातसौरभे चतुर्थाध्यायस्य

तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

चतुर्थाध्याये चतुर्थः पादः ।

सम्पद्याविर्भावः स्वेन शब्दात् ॥ १ ॥

जीवोऽर्चिरादिकेन मार्गेण परं सम्पद्य स्वाभाविकेन रूपेणाविर्भवतीति परं ज्योतिरूपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति वाक्येन प्रतिपाद्यते स्वेनेति शब्दात् ॥ १ ॥

मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥ २ ॥

बन्धाद्विमुक्त एवात्र स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इत्युच्यते कुतो य आत्माऽपहतपाप्मेत्युपक्रम्य एतं त्वेव ते भूयोनुर्यास्यासामीति प्रतिज्ञानात् ॥ २ ॥

आत्मा प्रकरणात् ॥ ३ ॥

आत्मैवाविर्भूतरूपस्तत्प्रकरणात् ॥ ३ ॥

अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥

मुक्तः परस्मादात्मानं विभागविरोधिनाविभागेनानुभवति तत्त्वस्य तदानीमपरोक्षतो दृष्टत्वाच्छास्त्रस्याप्येवं दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥

ब्राह्मेण जैमिनिरूपन्यासादिभ्यः ॥ ५ ॥

अपहतपाप्मत्वादिब्राह्मेण गुणेन युक्तः प्रत्यगात्माविर्भवतीति जैमिनिर्मन्यते दहरवाक्ये ब्रह्मसम्बन्धितया श्रुतानामपहतपाप्मत्वादीनां प्रजापतिवाक्ये प्रत्यगात्मसम्बन्धितयाप्युपन्यासादिना जक्षणादिभ्यश्च ॥ ५ ॥

चितितन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः ॥ ६ ॥

ब्रह्मणि चिद्रूपे उपसन्नः प्रत्यगात्मा चिन्मात्रेण रूपेणाविर्भवति प्रज्ञानघन एवेति तस्य तदात्मकत्वश्रवणादित्यौडुलोमिर्मन्यते ॥ ६ ॥

एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावादविरोधं बादरायणः ॥ ७ ॥

विज्ञानमात्रस्वरूपत्वप्रतिपादने सत्यपि अपहतपाप्मत्वादिमद्विज्ञा-

नस्वरूपाविर्भावादविरोधं भगवान् बादरायणो मन्यते कुतो मुक्तजी-
वसम्बन्धितयाऽपहतपाप्मत्वाद्युपन्यासात् ॥ ७ ॥

संकल्पादेव तच्छ्रुतेः ॥ ८ ॥

मुक्तस्य संकल्पादेव पित्रादिप्राप्तिः कुतः स यदि पितृलोककामो
भवति संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्तीति तदभिधानश्रुतेः ॥ ८ ॥

अत एवानन्याधिपतिः ॥ ९ ॥

परब्रह्मात्मको मुक्त आविर्भूतसत्यसंकल्पत्वादेवानन्याधिपति-
र्भवति स स्वराड् भवतीति श्रुतेः ॥ ९ ॥

अभावं बादरिराह ह्येवम् ॥ १० ॥

मुक्तस्य शरीराद्यभावं वादरिर्मन्यते । यतोऽशरीरं वाव सन्तं न
प्रियाप्रिये स्पृशत इति श्रुतिस्तथैवाह ॥ १० ॥

भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् ॥ ११ ॥

तच्छरीरादिभावं जैमिनिर्मन्यते कुतः स एकधा भवति त्रिधा भ-
वतीत्यादित्रैविध्यामननात् ॥ ११ ॥

द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः ॥ १२ ॥

संकल्पादेव शरीरत्वमशरीरत्वं च मुक्तस्य भगवान् बादरायणो
मन्यते द्वादशाहस्य यथा द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुः । द्वादशाहेन
प्रजाकामं याजयेदिति सत्त्वमहीनत्वं भवति तद्वत् ॥ १२ ॥

तन्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः ॥ १३ ॥

स्वसृष्टशरीराद्यभावे स्वप्रवद्भगवत्सृष्टशरीरादिना मुक्तभोगोप-
पत्तेः शरीरादेर्मुक्तसृज्यत्वानियमः ॥ १३ ॥

भावे जाग्रद्वत् ॥ १४ ॥

स्वसृष्टशरीरादिभावेऽपि मुक्तस्य भगवल्लीलारसभोगोपपत्तेः क-
दाचिद्भगवल्लीलानुसारिणा स्वसंकल्पेनापि सृजति ॥ १४ ॥

प्रदीपवदावेशस्तथाहि दर्शयति ॥ १५ ॥

प्रभया दीपस्येव ज्ञानेन धर्मभूतेन जीवस्यानेकशरीरेष्ववेशो
भवति स चानन्त्याय कल्पत इति श्रुतिस्तथाहि दर्शयति ॥ १५ ॥

स्वाप्ययसम्पत्तयोरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ॥ १६ ॥

प्राज्ञेनात्मना सम्पारिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरमिति वाक्यं
तु न मुक्तविषयं किं तु सुषुप्त्युत्क्रान्त्योरन्यतरापेक्षम् । न खल्वयं सम्प्र-
त्यात्मानं जानात्ययमहमस्तीति नो एवेमानि भूतानीति एतेभ्यो भूते-
भ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यतीति च स वा एष एतेन दिव्येन च-
क्षुषा मनसैतान् कामान् पश्यन्निति च जीवस्योभयत्र निर्बोधत्वं मुक्त्य-
वस्थायां च सर्वज्ञत्वं शास्त्रेणाविष्कृतम् ॥ १६ ॥

जगद्ध्यापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च ॥ १७ ॥

जगत्सृष्ट्यादिव्यापारेतरं मुक्तैश्वर्यं कुतो यतो वा इमानि भूतानि
जायन्त इत्यादौ परब्रह्मप्रकरणान्मुक्तस्य तत्रासन्निहितत्वाच्च ॥ १७ ॥

प्रत्यक्षोपदेशान्नेति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः ॥ १८ ॥

स खराड् भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीत्यादिश्रु-
त्या मुक्तस्य जगद्ध्यापारप्रतिपादनाज्जगद्ध्यापारवर्जमिति तदुक्तं तन्नेति
चेन्न । तथा श्रुत्या हिरण्यगर्भादिलोकस्थानां भोगानां मुक्तानुभव-
विषयतयोक्तत्वात् ॥ १८ ॥

विकाराऽवर्ति च तथाहि स्थितिमाह ॥ १९ ॥

जन्मादिविकारशून्यं स्वाभाविकाचिन्त्यानन्तगुणसागरं सविभू-
तिकं ब्रह्मैव मुक्तोऽनुभवति तथाहि मुक्तस्थितिमाह श्रुतिः । यदा ह्येवैष
एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्ये निरुक्ते निलयने ऽभयं प्रतिष्ठां विन्दतेऽथ सोभयं
गतो भवति रसो वै स रसं ह्येवायं लब्धानन्दी भवतीत्यादिका ॥ १९ ॥

दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥ २० ॥

कुत्स्नजगत्सृष्ट्यादिव्यापारार्हं ब्रह्मैव सकारणं करणाधिपाधिपः

सर्वस्य वशी सर्वस्येशानो मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचर-
मिति श्रुतिस्मृती दर्शयतो जगद्धापारवर्जं मुक्तैश्वर्यम् ॥ २० ॥

भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ॥ २१ ॥

सो ऽइत्युते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेति भोगमात्र-
साम्यलिङ्गाच्च मुक्तैश्वर्यं जगद्धापारवर्जम् ॥ २१ ॥

अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥ २२ ॥

परं ज्योतिरूपं सम्पन्नस्य संसाराद्विमुक्तस्य प्रत्यगात्मनः पुनरा-
वृत्तिर्न भवति कुत एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते
मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यत इति शब्दात् ॥ २२ ॥

इति श्रीमद्भगवन्निम्बार्कविरचिते शारीरकमीमांसावाक्यार्थे

वेदान्तपरिजातसौरभे चतुर्थाध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

करभोर शैव मठिका पुस्तकालय

गुप्तगंगा निशात

प्रवेशांक नं०

- (७) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र वि० सं० (मीमांसा) २
- (८) ब्रह्मसूत्रभाष्यम्-बादरायणप्रणीत-
वेदान्तसूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञान-
मिश्रकृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णम् । } (वेदान्तः) ६
- (९) स्याद्वादमञ्जरी-मल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णा । (जैनदर्शनम्) २
- (१०) सिद्धित्रयम्-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपण-
परम्-श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६
श्रीयामुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णम् } (वेदान्तः) १
- (११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टा-
रकाचार्यसंगृहीतः । आचार्यचित्सुख-
मुनिविरचितव्याख्योपेतः } (वेदान्तः) ४
- (१२) विभक्त्यर्थनिर्णयः न्यायानुसारिप्रथमादि-
सप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म०
श्रीगिरिधरोपाध्यायरचितः । सम्पूर्णः } (न्यायः) ५
- (१३) विधिरसायनम् । श्रीअण्णयदीक्षितकृतम् । सं० (मीमांसा) २
- (१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्ट-
सोमेश्वरविरचिता । } (मीमांसा) १६
- (१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता ।
श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता । } (वेदान्तः) २
- (१६) मीमांसावाल्प्रकाशः (जैमिनीयद्वादशा-
ध्यायार्थसंग्रहः) श्रीभट्टनारायणात्मज-
भट्टशङ्करविरचितः । } (मीमांसा) २
- (१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि-मीमांसादर्शनम्) महामहो-
पाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रविरचितं, श्रीशङ्करभट्टकृतो मीमांसा-
सारसंग्रहश्च सम्पूर्णः (मीमांसा) ३
- (१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीत-
स्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतश्च । (वेदान्त) ३
- (१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् । महामहोपाध्यायश्रीकर्का-
चार्यविरचितभाष्यसहितम् ।
- (२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् । श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्तः) १३
- (२१) श्रीहर्षप्रणीतं खण्डनखण्डखाद्यम् । आनन्दपूर्ण-
विरचितया खण्डनफक्किाविभजनाव्यया व्या-
ख्यया (विद्यासागरी) ति प्रसिद्धया समेतम् । } (वेदान्तः) १३
- (२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता ।
- (२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्-बालबोधिनीव्याख्या-
ऽवतराणिकया च सहितम् । } १

- (२४) ब्रह्मसूत्रवृत्तिः मरीचिका श्रीव्रजनाथभट्टकृता (वेदान्त) २
- (२५) क्रीडपत्रसंग्रहः । अत्र श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितानि अनुमानजागदीद्याः प्रत्यक्षानुमानगादाधर्याः प्रत्यक्षानुमानमाधुर्या व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य मुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशिकायाः कुसुमाञ्जलेश्च क्रीडपत्राणि । (न्यायः) १
- (२६) ब्रह्मसूत्रम्, द्वैताद्वैतदर्शनम् । श्रीसुन्दरभट्टरचितसिद्धान्तसेतुकाऽभिधट्टीकासहितश्रीदेवाचार्यप्रणीतसिद्धान्तजाह्नवीयुतम् २
- (२७) षड्दर्शनसमुच्चयः । बौद्धनैयायिककापिलजैनदेशेष्टिक-जैमिनीयदर्शन संक्षेपः । मणिभट्टकृतटीकया सहितः । हरिभट्टसंस्कृतः । १
- (२८) शुद्धाद्वैतमार्तण्डः प्रकाशव्याख्यासहितः । प्रमेयरत्नार्णवश्च १
- (२९) अनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाः शिरोमणिकृतदीधित्या-जागदीशी टीका । १३
- (३०) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः परिभाषा संस्कारप्रकाशात्मकः । ९
- (३१) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः आह्निकप्रकाशः । ४
- (३२) स्मृतिसारोद्धारः विद्वद्वरविश्यम्भरत्रिपाठिसंकलितः । ३
- (३३) वेदान्तरत्नमञ्जूषा । श्रीभगवत्पुरुषोत्तमाचार्यकृता । २
- (३४) प्रस्थानरत्नाकरः । गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजी महाराजविरचितः २
- (३५) वेदान्तपारिजातसौरभं नाम मीमांसाभाष्यं श्रीनिम्बार्काचार्यविरचितम् । १

पत्रादिप्रेषणस्थानम् }

हरिदास गुप्तः,
चौखम्बा, बनारस सिटी.